

Research Paper

The necessity of the Yusuf and Zuleikha miniature formations during the era of Sultan Hossein Bayqra

Meysam Roshani¹, Mehdi Keshavarz Afshar^{2*}

1. Master of Art Studies, Department of Art Studies, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

2. Mehdi Keshavarz Afshar, Assistant Professor, Department of Art Studies, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Received: November 8, 2022

Accepted: August 16, 2023

Available online: September 23, 2023

Keywords:

Kamaluddin Behzad, Timurid, the tradition of political advisory, miniature.

Abstract

According to Iranshahri's political thought, establishing a royal order was one of the principles of justice in society. As a result, for the realization of Shah Farahmand, it was necessary to separate the forces of the army, religion, and court and to bring them into order by the minister. With the introduction of Turkish and Mongolian traditions and the presence of Khatuns, their involvement in court affairs and the selection of a successor created a critical situation for the continuation of Iranshahri political thought. During the reign of Sultan Hossein Baiqara, this crisis also occurred and was effective in the collapse of the Timurid dynasty. In the meantime, the creating miniature of Yusuf and Zuleikha by Kamaluddin Behzad was considered important due to the importance of this story in the context of the tradition of political advisory and due to the necessity of using aesthetic qualities to notify the Sultan of this crisis. Therefore, the question was raised, what is the relationship between the miniature of Yusuf and Zuleikha with the crisis of Khatun's interference in the order of the court of Sultan Hossein Bayeqra? Analytical-descriptive and historical method and collecting information in library form. According to the obtained results, the necessity of forming this painting was to use the aesthetic charms of miniature to draw Sultan Hossein Baiqara's attention to the crisis of Khatun's involvement in court affairs.

Roshani, M. & Keshavarz Afshar, M. (2023). The necessity of the Yusuf and Zuleikha miniature formation's during the era of Sultan Hossein Bayqra. *Sociology of Culture and Art*, 5 (3), 105-127.

Corresponding author: Mehdi Keshavarz Afshar

Address: Department of Art Studies, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Tell:

Email: m.afshar@modares.ac.ir

Extended Abstract

1- Introduction:

Iranshahri's political thought is one of the main factors in the cultural continuity of Iranians. Shah Farahmand Armani, relying on the presence of a holy seat, and wise Minister, relying on the necessity of implementing the divine policy, were the main agents of this thought. They should establish the order of social titles based on the sacred cosmic order with the goal of justice and realization of the Utopia so that the jobs of the community are established and the holy order is realized according to the model of the Utopia in Iranshahr. Since the political structure in this thought was formed based on the concentration of political power in the court, the establishment of the royal affairs order had a direct effect on the establishment of order in the society and the realization of this Iranian ideal. The establishment of royal order and the division of powers should have established the specific boundaries of the power of religious scholars, military men, and bureaucrats under the supervision of a wise minister. Only as a result of the realization of such an order, the ideal Shah Farahmand would settle like a divine shadow on a land with utopian qualities. Therefore, it is noteworthy that the political competition of the court forces and their desire for a share, by weakening the institution of the ministry, was a factor in disrupting the order of the court. The result of such a situation was the instability of the political system, and the collapse of the position of the ideal Shah Farahmand in Iranshahr. One of the most important times when this challenge increased was the issue of the succession of the king.

During the reign of Sultan Hossein Baiqra, Khadijah Beigi Agha's interventions had an obvious effect on the developments in Iran. During this period, in addition to weaknesses in the institution of the ministry, the crisis of Khadijah Beigi Agha's interference led to disorder in the court and brought the succession crisis to a climax. This crisis disrupted the political order and led to the collapse of the Timurid government due to the inability to counter the attack of Shiban Khan Uzbek. Due to the importance of this crisis and as a threat to the continuation of the order during the reign of Sultan Hossein Baiqra, the necessity of notifying the Sultan's about this crisis had a wide-ranging appearance in the literature and tradition of political advisory. One of the advisory books reproduced in the court of Sultan Hossein Baiqra is a copy of Bostan Saadi, which seems to reveal aspects of the crisis of Khatun's involvement with special attention to the story of Yusuf and Zuleikha and the formation of a distinct miniature by Kamaluddin Behzad. With the aim of analyzing and investigating the necessity of the formation of the miniature of

Youssef and Zuleikha and its relationship with the crisis of Khatun's involvement and the disruption of the court order of Sultan Hossein Baiqra, this question was raised, what is the relationship between the miniature of Yusuf and Zuleikha with the crisis of Khatun's interference in the order of the court of Sultan Hossein Baiqra?

2- Methods:

In this study, with the analytical-descriptive and historical method and the method of collecting documentary library information, a qualitative study of the miniature of Yusuf and Zuleikha, by Kamaluddin Behzad, was carried out, based on the political necessities of the era. The history of Khatun's involvement in the court was examined in relation to Iranshahri's political thought. Finally, based on the qualities of the tradition of political advisory and taking into account the crisis of Khatun's involvement during the reign of Sultan Jasin Baiqra, the miniature was analyzed.

3- Results:

This miniature, while showing a combination of Jami and Saadi instructions in accordance with the crisis of the era, by using Behzad's artistic visualization, he created an instruction with the aesthetic qualities of miniature so that the Sultan would notice the crisis of Khatun's interference in court affairs.

4- Conclusion:

In response to the question of this article, it can be concluded that the illustration of the story of Yusuf and Zuleikha has been formed as a brilliant leaf of Iranian painting, and the special aspects of the story of Yusuf and Zuleikha, recreated in accordance with the era of Sultan Hossein. In other words, the necessity of the formation of this painting was to take advantage of the aesthetic charms of miniature to draw the attention of Sultan Hossein Baiqra to the crisis of Khatun's involvement in court affairs.

5- Funding

There is no funding support.

6- Authors' contributions

This article is extracted from the master's thesis of Meysam Roshani (First Author), entitled "Study of the Foundations that Form the concept of Repetition and its Transformation into a Principle in Iranian Aesthetics (Case study: illustrated copies of Saadi's works in the Herat school)" which is conducted under the supervision of the Dr. Mehdi Keshavarz Afshar (Corresponding Author) at the art and architecture faculty of Tarbiat Modares University.

7- Conflict of interests

The authors declared no conflict of interest.

ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا

میثم روشنی^۱، مهدی کشاورز افشار^{۲*}

۱. کارشناس ارشد پژوهش هنر، گروه پژوهش و تاریخ هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۲. استادیار گروه پژوهش و تاریخ هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

چکیده

براساس اندیشه سیاسی ایران‌شهری، برقراری نظم دربار یکی از اصول دادگری در جامعه بود. در نتیجه برای تحقق شاه فرمند، تفکیک قوای سه گانه لشکر، دین و دیوان و به نظم درآمدن آنها توسط وزیر ضروری بود. با ورود سنت‌های ترکی و مغولی و حضور خاتون‌های دربار، دخالت ایشان در امور دربار و انتخاب جانشین شریطی بحرانی را برای تداوم اندیشه سیاسی ایران‌شهری شکل داد. بنابراین اقدامات وزرا در مواجهه با بحران دخالت خاتون‌ها امری ضروری بود که بنا به اهمیت سنت اندر زده‌ی سیاسی برای وزراء طی ادوار مختلف منجر به پدید آمدن آثار ادبی و هنری متعددی شد. در دوران سلطان حسین بایقرا نیز این بحران بروز یافت و در فروپاشی دودمان تیموری موثر بود. بنا به ضرورت مواجهه با این بحران آثار اندرزگون متعددی، برای متوجه ساختن سلطان به این بحران شکل گرفت. در این میان، بروز نگاره یوسف و زلیخا اثر کمال‌الدین بهزاد نیز با توجه به اهمیت این حکایت در بستر سنت اندرزده‌ی سیاسی و با توجه به ضرورت بهره‌گیری از کیفیت‌های زیباشناختی در جلب توجه سلطان به این بحران، دارای اهمیت و ضرورت دانسته شد. در این مقاله با روش تحلیلی - توصیفی و تاریخی و گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای، این سوال مطرح شد که نگاره یوسف و زلیخا، چه نسبتی با بحران دخالت خاتون‌ها در نظم دربار سلطان حسین بایقرا دارد؟ با توجه به نتایج به دست آمده ضرورت شکل‌گیری این نگاره، بهره‌گیری از جذابیت‌های زیبایی‌شناسانه نگارگری برای توجه دادن سلطان حسین بایقرا به بحران دخالت خاتون در امور دربار بوده است.

تاریخ دریافت: ۱۷ آبان ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش: ۲۵ مرداد ۱۴۰۲

انتشار آنلاین: ۱ مهر ۱۴۰۲

واژه‌های کلیدی: کمال‌الدین بهزاد، تیموری، سنت اندرزده‌ی سیاسی، نگارگری.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

استناد: روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

* نویسنده مسئول: مهدی کشاورز افشار

نشانی: استادیار گروه پژوهش و تاریخ هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

تلفن:

پست الکترونیکی: m.afshar@modares.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

اندیشه سیاسی ایرانشهری، یکی از عوامل اصلی تداوم فرهنگی ایرانیان است. شاه فرهمند آرمانی با تکیه بر آشکارگی وجه قدسی و وزیر دانا با تکیه بر ضرورت اجرای سیاست قدسی، کارگزاران اصلی این اندیشه بودند. ایشان می‌بایست با هدف دادگری و تحقق آرمان‌شهر، نظم القاب اجتماعی را براساس نظم مقدس کیهانی برقرار ساخته تا مشاغل اجتماع برقرار و نظم مقدس بنا به الگوی آرمان‌شهر در ایرانشهر محقق شود. از آنجا که ساختار سیاسی در این اندیشه بر مبنای تمرکز قدرت سیاسی در دربار شکل می‌گرفت، برپا بودن نظم مشاغل دربار تاثیر مستقیمی در برقراری نظم جامعه و تحقق این آرمان ایرانشهری داشت. برقراری نظم دربار و تقسیم قوا، می‌بایست مرزهای مشخص قدرت علمای دین، لشکریان و دیوان‌سالاران را با نظارت وزیر دانا محقق می‌کرد. تنها در نتیجه تحقق چنین نظمی، شاه فرهمند آرمانی همچون سایه ایزدی بر سرزمینی دارای کیفیت‌های آرمان‌شهری مستقر می‌شد. از این رو این نکته قابل توجه است که همواره رقابت‌های سیاسی قوای دربار و سهم‌خواهی ایشان، با تضعیف نهاد وزارت، عاملی برای برهم خوردن نظم دربار بود. نتیجه چنین موقعیتی بی‌ثباتی نظام سیاسی، فروپاشی جایگاه شاه فرهمند آرمانی و بی‌داد در ایرانشهر بود. یکی از مهم‌ترین مقاطعی که این چالش افزایش می‌یافت، بروز مسأله جانشینی شاه بود. تاثیرگذاری در انتخاب جانشین و بر تخت نشاندن او می‌توانست بر افزایش قدرت و منافع آتی کنش‌گران اثرگذار باشد.

با ورود ترکان غزنوی و قدرت یافتن سلجوقیان در ایران، خاتون‌ها به یکی از ارکان مهم دربار تبدیل شدند که عاملی مهم در گسترش مسأله جانشینی محسوب می‌شد. بروز چنین موقعیتی، در نسبت با اندیشه سیاسی ایرانشهری، دخالت خاتون‌ها در دربار را در شکل یک مسأله بحرانی در سیاست ایران آشکار می‌نمود. پس از این تحول، دخالت‌های خاتون‌ها در انتخاب جانشین، به ویژه با سیطره داشتن بر شاه و فرزند او و در صورت پیروی دیگر نیروهای سیاسی از خاتون، بحرانی در مقابل اهداف و اقدامات وزیر برای تداوم و ثبات نظام سیاسی ایجاد می‌کرد. در چنین وضعیتی، وزیری چون خواجه نظام الملک می‌بایست ضمن محدود ساختن مشاغل دربار به نظم مشاغل اندیشه ایرانشهری، قدرت و جایگاه برآمده از سنت‌های ترکی خاتون را سلب می‌کرد. در این صورت برای خواجه نظام الملک به عنوان مجری سیاست قدسی و عامل تداوم شاهی، مقاومت در مقابل ترکان خاتون و دیگر رقبای سیاسی، می‌توانست با در اختیار داشتن جانشین و تعلیم و حفاظت از او ممکن باشد. در واقع از این پس، امکان فعلیت وزیر دانا در مقابل خاتون‌ها، معیاری برای تداوم دادگری شاه بر تخت، با انتقال قدرت او پس از مرگ به فرزند جانشین محسوب می‌شد. اما در صورت ضعف، وابستگی وزیر به خاتون و یا حذف وزیر، نظم سیاسی ایرانشهری از طریق جلوس شاهی بی هنر و یا کشاکش‌های درونی دربار دچار ضعف، دگرگونی و یا فروپاشی می‌شد. از این رو قابل توجه است که علیرغم اشاره محدود برخی منابع ایرانشهری به قدرت اهریمنی زنان دربار، پس از بازآرایی اندیشه سیاسی ایرانشهری توسط خواجه نظام الملک، یکی از آموزه‌های مهم این متون، کنترل قدرت همسر شاهان و سلب اختیار ایشان در تربیت فرزندان بود. از این رو پس از این تحول، بنا به تناسب قدرت وزیر در مقابله با خاتون‌ها، بروزات متفاوتی از این مواجهه در اندرزنامه‌ها و یا اقدامات سیاسی آشکار می‌شد.

جای توجه دارد که در دوران تیموریان نیز دخالت خاتون‌های دربار یکی از عوامل بحران‌زا و اثرگذار بر نظم سیاسی بوده است. در زمان حکومت سلطان حسین بایقرا، دخالت‌های خدیجه بیگی آغا، به شکل آشکاری بر تحولات ایران اثرگذار بود. در این دوران ضمن چند پارگی

و ضعف پیش‌آمده در نهاد وزارت، بحران دخالت‌های خدیجه بیگی آغا، منجر به بی‌نظمی در دربار و به اوج رساندن بحران جانشینی بود. این بحران نظم سیاسی را مختل ساخته و در پی عدم توان مقابله در برابر حمله شیبان خان ازبک، به فروپاشی حکومت تیموریان منجر شد. بنا به اهمیت این بحران و به عنوان مخاطره‌ای برای تداوم دادگری در طول دوران حکومت سلطان حسین بايقرا، متوجه ساختن سلطان به آن بروزات وسیعی در ادبیات و سنت اندر زده‌ی سیاسی داشت. یکی از اندرزنامه‌های بازتولید شده در دربار سلطان حسین بايقرا، نسخه‌ای از بوستان سعدی است که به نظر می‌رسد با توجه ویژه‌ای به حکایت یوسف و زلیخا و شکل‌گیری نگاره‌ای متمایز از کمال‌الدین بهزاد، بروزاتی از بحران دخالت خاتون‌ها را آشکار می‌کند. با هدف تحلیل و بررسی ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا و نسبت آن با بروز بحران دخالت خاتون‌ها و برهم خوردن نظم دربار سلطان حسین بايقرا، این سوال طرح شد که نگاره یوسف و زلیخا، چه نسبتی با بحران دخالت خاتون‌ها در نظم دربار سلطان حسین بايقرا دارد؟ ضرورت و اهمیت این مقاله نیز در بررسی چگونگی نسبت یافتن وجوه سیاسی-اجتماعی و زیبایی‌شناسی هنر ایران است.

۲- پیشینه پژوهش

۱-۲. پیشینه تجربی

در ارتباط با بررسی نگاره یوسف و زلیخا، تحقیقات متعددی صورت گرفته است. از میان پژوهش‌های مستقل صورت گرفته عبدالناصر صوابی در سال ۱۳۹۴ در مقاله‌ای با عنوان «اغوی یوسف: تجزیه و تحلیل تابلوی گریز یوسف از زلیخا، اثر استاد کمال‌الدین بهزاد هراتی» به تحلیل وجوه مختلف توانایی بهزاد در نگارگری و دقت او در فرم و رنگ پرداخته است. زینب رجیبی و حسنعلی پورمند در سال ۱۳۹۸ در مقاله «تحلیل نگاره یوسف و زلیخا اثر کمال‌الدین بهزاد بر اساس نظریه ترامتیت ژرار» به بررسی نسبت بینامتن‌های قران کریم، بوستان سعدی، جامی و اشکال و رنگ‌های نگاره پرداخته و این نتیجه را طرح کرده‌اند که انواع روابط بینامتنیت، سرمتنتیت، فرامنتیت، پیرامنتیت و بیش‌متنتیت در میان آن‌ها قابل بررسی است. مهناز نیکبخت در سال ۱۴۰۰ و در مقاله «مطالعه رنگ و فرم لباس در نگاره‌های کمال‌الدین بهزاد مورد مطالعه: نگاره یوسف و زلیخا» به بررسی فرم و رنگ لباس در نگاره پرداخته و با اشاره به تیزهوشی بهزاد و توجه به روح زمانه به کارگیری مفاهیم روانشناسی رنگ را در نگاره مؤثر دانسته است. همچنین علیرضا باوندیان در سال ۱۴۰۱ در مقاله‌ای با عنوان «شیوه مشارکت عناصر معماری در انتقال معنی "صدق" در نگاره "گریز یوسف از زلیخا" اثر کمال‌الدین بهزاد» این نگاره را از منظر گفتمان اسلامی عرفانی مورد تحلیل قرار داده و دلالت‌های اثر را با مفهوم صدق مرتبط دانسته است. با توجه به بررسی پیشینه پژوهش این نتیجه حاصل شد که این نگاره از منظر اندیشه سیاسی ایرانشهری مورد مطالعه قرار نگرفته است. از آنجا که در تاریخ هنر و ادبیات ایران، بسیاری از آثار، بروزات اندیشه سیاسی محسوب شده‌اند (کشاورز افشار، ۱۳۸۹)، در این مطالعه در بستر اندیشه سیاسی ایرانشهری با مورد توجه قراردادن ضرورت‌های سیاسی دوران سلطان حسین بايقرا شکل‌گیری نگاره حکایت یوسف و زلیخا مورد بررسی قرار گرفت.

۲-۲: ملاحظات نظری

چارچوب نظری این مقاله بر بنیاد نظریه «اندیشه سیاسی ایرانشهری» است که مفاهیم آن برای مشخص کردن مجموعه اندیشه‌هایی که ریشه در سیاست و حکومت ایرانیان باستان دارد، مطرح شده است. (طباطبایی، ۱۳۹۹ ب، اسلامی، ۱۳۹۴، کوه‌کن، ۱۳۹۶، رستم‌وندی، ۱۳۸۸، رضایی روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. ۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بايقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

راد (۱۳۷۸). اندیشه سیاسی ایران‌شهری در دوران اسطوره‌ای و تاریخی ایران باستان از دوران پیشازرتشت تا دوره دین زرتشتی نضج یافته است. این اندیشه همزمان با حکومت هخامنشیان و به ویژه ساسانیان نمود عملی یافته و پایه‌های نظری و روش عملی مرتبط با مشروعیت حکومت پادشاهی در ایران را به وجود می‌آورد. در دوران اسلامی و پس از حمله اعراب و با حضور دین مبین اسلام، نظام شهرسازی ایرانی از هم پاشید، اما به این دلیل که در تناسب با حوادث زمانه ضرورت آن همچنان وجود داشت، در جامعه ایرانی تجدید و بازآرایی شد. مفهوم نظم مقدس کیهانی (اشه)، بنیان معرفت‌شناختی این اندیشه را شکل می‌داد. مفاهیم نبرد کیهانی خیر و شر، فره ایزدی، سرشت قدسی قدرت، پیوسته بودن سیاست با دین، خویشکاری، عدالت، طبقه بندی سه‌گانه اجتماعی و نظریه آرمان‌شهر از مهم‌ترین فقرات اندیشه سیاسی ایران‌شهری محسوب می‌شوند. (رضایی راد، ۱۳۷۸، رستم وندی، ۱۳۸۸). در این اندیشه شاه فرهمند آرمانی کارگزار کانونی سیاست قدسی و وزیر دانا مسئول اجرای سیاست قدسی است. در نتیجه در این اندیشه جایگاه وزیر به عنوان محور نظام دیوانی و مسئول برقراری نظم دربار مطرح بوده است. (سادات نژاد، یزدانی مقدم، مختاری، ۱۳۹۹) چنانکه مسعودی از انوشیروان نقل می‌کند:

«پادشاهی بسپاه است و سپاه بمال و مال بخراج و خراج بآبادی، و آبادی به عدل و عدالت به اصلاح عمال است و اصلاح عمال بدرستکاری وزیران است و سر همه اینست که شاه مالک نفس خویش باشد و آنرا تادیب کند که مالک و نه مملوک آن باشد.» (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۶۴)

برهمن اساس و برآمده از بنیان‌های نظام معرفت‌شناختی اندیشه سیاسی ایران‌شهری، نظم مشاغل دربار برای دادگری و تحقق نظم مقدس کیهانی (اشه) در جامعه ضرورت داشت. به عبارت دیگر برپایه محور بودن وزیر در نظام دیوانی و اشون بودن شاه فرهمند، نظم مشاغل دربار، برآمده از خویش‌کاری ویژه هر قوه سیاسی در تناسب با اشه تعریف می‌شد. «اشه نظم و ناموس ازلی عالم هستی بود که جهان را بسامان می‌ساخت. انسان پس از درک اشه به عنوان نظم کیهانی عالم هستی و نیز نظامی اخلاقی، برای قرارگرفتن در مدارای ایزدی، ناچار به رعایت آن بود.» (رضایی راد، ۱۳۷۸: ۱۹) بنابراین از آنجا که در این اندیشه، اشه به عنوان قانون الهی (رستم وندی، ۱۳۸۸: ۶۱) و «دادورزی به معنای برقرار کردن قانون است» (رضایی راد، ۱۳۷۸: ۱۲۲) لذا در این اندیشه مفهوم دادگری نیز برآمده از درک اشه و وضعیتی از انطباق نظم اجتماعی با اشه بود. در دفتر ششم مثنوی مولانا این مفهوم را این‌گونه طرح کرده‌است: «عدل چه بود وضع اندر موضعش/ظلم چه بود وضع در ناموقش» (مولوی، ۱۳۷۸: ۹۹۹). در نتیجه بر مبنای درک اشه، ضروری بود دربار شاهان بر اساس نظم و خویش‌کاری مشخص قوای سه‌گانه لشکر، دیوان و دین، با قدرت اجرایی وزیر دانا و شأن قدسی شاه فرهمند آرمانی به عنوان مرجع گسترش نظم مقدس در جامعه شکل بگیرد. همچنین با الگو قرار گرفتن آرمان‌شهر، دادگری به عنوان خویش‌کاری اصلی شاه فرهمند آرمانی طرح می‌شد تا با ایجاد نظم مشاغل افراد تحقق خویش‌کاری ایشان در جامعه ممکن شود.

مهم‌ترین روش ایران‌شهری برای تحقق نظم مشاغل و دادگری بهره‌گیری از نظام القاب بود. در این روش از جانب شاه دادگر، لقبی به هر شخص تخصیص داده می‌شد تا خویش‌کاری او مشخص شود. به عبارت دیگر دادگری در اندیشه ایران‌شهری معادل این بود که «هر یک از افراد مقامی ثابت داشت و کسی نمی‌توانست به حرفه‌ای مشغول شود، مگر آنچه از جانب خدا برای آن آفریده شده بود» (کریستین سن،

روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

۱۳۸۴: ۲۳۰). در تناسب با این فهم از دادگری، مفاهیم شاه فرهمند آرمانی و آرمان شهر طرح می‌شد تا آبادانی ایرانشهر محقق شود. (رستم‌وندی، ۱۳۸۸: ۱۴۷) در نتیجه، در اندیشه سیاسی ایرانشهری دادگری به عنوان مبنای سیاست مقدس، تنها در پرتو مفهوم اشته فهمیده و با برجای بودن مشاغل و نظم القاب اجرا می‌شد.

بنابراین از آنجا که معرفت اجتماعی بر پایه مناسبات اجتماعی؛ به عنوان درک و نوع روابط افراد شکل می‌گیرد، (حسینی و دکایی، ۱۴۰۰) نظام القاب با شکل دادن به درک فرد از خویشتن و همچنین نوع و سلسله مراتب روابط میان افراد، در صورتی که به شکلی دادگرانه و بر مبنای درک اشته برقرار می‌شد، شکل یافتن نظام معرفت‌شناسی ایرانشهری را در فراگیرترین شکل اجتماعی ممکن می‌ساخت. با وجود شاه دادگر و در نتیجه به کارگیری القاب به عنوان قانونی الهی، سیاست قدسی در جامعه منتشر می‌شد تا با نظم و ترتیب مشاغل جامعه‌ای مقدس به شکلی پایدار، براساس نظمی مقدس تحقق یابد. (یوسفی، ۱۳۸۷) اما با توجه به تمرکز قدرت سیاسی در دربار شاهان، مهم‌ترین ضرورت عملی برقراری نظم القاب جامعه، سامان بودن نظم القاب و مشاغل در درون دربار بود. (نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۷۰-۱۷۶) چرا که با توجه به سرکشی و سهم‌خواهی قوای سیاسی، تنها در صورت محدود و مشخص بود مشاغل این کارگزاران و تحقق خویش‌کاری قوای سیاسی، امکان نظم دادن به جامعه ممکن می‌شد. در غیر این صورت در کشاکش زیاده خواهی هر یک از قوا، نظم دربار و سامان جامعه بر باد می‌رفت. (طباطبایی، ۱۳۹۹: ب: ۱۴۹) از طرف دیگر پس از ورود سنت‌های قبیله‌ای ترکان غزنوی و سلجوقی به ایران، برقراری القاب مستلزم یک ضرورت معرفت‌شناختی نیز گشت. چرا که لازم بود خرد و قدرت سیاسی جایگزین اتکای شاهان به سنت‌های قبیله‌ای و قدرت شمشیر شود. در نتیجه از آنجا که شاه به عنوان محور حکومت تنها با علم به نظم مقدس، شاهی دادگر می‌بود و تحقق نظم مشاغل دربار در تناسب با احوال دوران ممکن می‌شد انتقال این معرفت به دربار ایشان برای تداوم اندیشه سیاسی ایرانشهری ضروری بود. بنابراین در نتیجه ضرورت فهم به هم پیوستگی این مفاهیم و تاثیرات آن که مستقیماً با سامان جامعه مرتبط بود، آموزش مفاهیم سیاسی به شاهان و تربیت شاهدگان که از ضرورت‌های باستانی اندیشه سیاسی ایرانشهری بود در طی دوران اسلامی با اهمیتی ویژه تداوم یافت.

آنچه جای توجه دارد این است که در خصوص تربیت شاهدگان و آماده‌سازی ایشان برای شاهی می‌بایست از آموزش‌های مستقیم وزیر دانا استفاده می‌شد، اما مواجهه با ضرورت آموزش شاهان مخاطرات فراوانی داشت. یکی از مهم‌ترین روش‌های وزرا برای متوجه ساختن شاهان به برقرار ساختن نظم و حل مسائل سیاسی، سنت اندرزدی سیاسی بود. (کشاورز افشار، ۱۳۸۹) این سنت ضمن ثبت بروزاتی از اندیشه سیاسی، در نسبت یافتن با چالش‌های سیاسی دوران، مبنای شکل‌گیری و تداوم نظام تعلیم و تربیت شاهان و همچنین ثبت تحولات مرتبط با روش‌ها و مفاهیم اندیشه سیاسی ایرانشهری بود. در پیوند با اندرزنانه‌های ادبی، بسیاری از آثار نگارگری ایران نیز متأثر از سنت اندرزنانه‌ای بوده و بر بستر هنر کتاب آرایی بروز یافته‌اند. از لحاظ روش، در نگارگری از شیوه متون اندرزنانه‌ای یعنی گنجاندن نکات سیاسی در دل یک امر زیباشناختی برای بیان محتوا استفاده می‌شد. هدف از این نگاره‌ها بهره‌گیری از تمهیدات بصری و زیبایی‌شناختی برای جلب توجه و تعلیم بی‌هنر شهریاران و برجسته ساختن اندرزی خاص در تناسب با زمانه بود. (روشنی و کشاورز افشار، ۱۴۰۱) در نتیجه با ورود سنت‌های ترکی که افزایش قدرت خاتون‌های دربار و چالش مداخلات ایشان در نظم مشاغل دربار را به همراه داشت، توجه دادن شاه به لزوم کنترل قدرت زنان دربار، بروزات افزون‌تری در اندرزنانه‌ها و دیگر آثار اندرزگون داشته است. چرا که اساساً در نظام مشاغل دربار ایرانشهری، لقبی برای روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بايقرا. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

خاتون‌ها وجود نداشت تا سازوکار حضور و دخالت ایشان در قدرت تعریف گردد. بنابراین براساس بنیان اندیشه سیاسی ایرانشهری اقدامات سیاسی زنان دربار، به معنای برهم زدن نظام مشاغل دربار و بر مبنای نظام معرفت‌شناختی اندیشه سیاسی ایرانشهری، مانع تحقق نظم مقدس کیهانی در جامعه بود. (باقری چاروک، ۱۳۹۹)

۳- روش پژوهش

در این مطالعه با روش تحلیلی-توصیفی و تاریخی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای اسنادی، به مطالعه کیفی نگاره حکایت یوسف و زلیخا، اثر کمال‌الدین بهزاد، براساس ضرورت‌های سیاسی زمان شکل‌گیری نسخه بوستان سعدی، بجای مانده از کتابخانه سلطان حسین بایقرا پرداخته شد. در نتیجه تحلیل صورت گرفته سابقه دخالت خاتون‌ها در دربار، در نسبت با اندیشه سیاسی ایرانشهری مورد بررسی قرار گرفت. با شناسایی دخالت خاتون‌ها در دربار به عنوان یک بحران سیاسی، ضرورت‌های سیاسی دوران حکومت سلطان حسین بایقرا بررسی شد. با توجه به شناسایی ضرورت مواجهه با خاتون دربار، بروزات ادبی نظم و نثر این دوران در بستر سنت اندرزه‌ی سیاسی در نسبت با این بحران مورد توجه قرار گرفت. درنهایت براساس کیفیت‌های سنت اندرزه‌ی سیاسی و با توجه به بحران دخالت خاتون‌ها در دوران سلطان حسین بایقرا، به تحلیل نگاره پرداخته شد.

۴- یافته‌های پژوهش

پیش از ورود سلجوقیان، حضور زنان در دربارهای ایران، محدود به چند زن با موقعیت‌هایی استثنایی بود. خاتون بخارا در صدر اسلام از جمله این زنان بود که به دلیل خردسالی فرزندش حاکم بخارا شد. نکته مهم درباره او این است که در منابع ضمن به‌کاربردن لقب سیاسی برای او، برای اولین و آخرین بار در این دوران به صورت رسمی و به مدت پانزده سال حاکم بخارا بود. (قنوت، ۱۳۸۸) اشاره مستقیم به لقب «ملک» در طی روایت خیانت سپاهیان او جای توجه دارد: «جماعتی از لشگر وی گفتند (که) ما این ملک (وی) را بخدات‌زاده دیگر می‌دهیم که وی بیشک پادشاه زاده است» (الرشخی، ۱۳۱۷: ۴۷) به‌کارگیری این لقب برای او در حالی بود که در نظام اندیشه سیاسی ایرانشهری، لقب ملک مخصوص مردان بوده و لقب ملکه نیز به معنای این بود که زنی از نوامیس پادشاه مورد خطاب است. از طرف دیگر هیچ لقبی که مبین شغل مستقل زنان در حاکمیت باشد وجود نداشت. همچنین به‌کارگیری عبارت «عزل از امارت» در متن «چون وی از امارت خراسان معزول شد» (همان: ۴۶) برای اعلام سلب قدرت سیاسی یک زن، در این دوران استثنایی است. زنان حتی اگر حکومت را به دست می‌گرفتند، از قبل مادرشاه، شهبانو و یا ملکه بودن ایشان بود و به نیابت از مردی این امانت را در اختیار داشتند. در این صورت اگر آن زن از قدرت رانده می‌شد، آن مرد بود که عزل می‌شد. به عبارت دیگر زنان به طور رسمی هیچ‌گاه در جایگاه امارت قرار نمی‌گرفتند که بخواهند عزل شوند.

سیده ملکه خاتون همسر فخرالدوله دیلمی که او هم از موارد استثنایی این دوران است، علیرغم اداره کشور، که البته آن هم بنا به ضرورت درگذشت همسر و خردسالی فرزند بود، از داشتن لقبی مستقل محروم بود و القاب او بر اساس نسبت با فرزندان پسرش «ام‌الملوک» خوانده می‌شد. از این رو او تا خروج فرزندانش شمس‌الدوله و مجدالدوله دیلمی از خردسالی، مقام «نیابت سلطنت» را در اختیار داشت، در حالی که در این دوران او امور کشور را اداره می‌کرد. (حسن‌زاده میرعلی، میکده فریمان، ۱۳۹۴) نکته قابل توجه دیگر در خصوص نحوه حضور او این

روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

است که «چون مجدالدوله بحد بلوغ رسید، با مادر در کار شاهی تنازع کرد و وزارت به خطیر ابوعلی داد.» (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۲۱) پس از آن مادر خشمگین شده و پس از کشاکش‌هایی، در نتیجه قدرت او «مجدالدوله و وزیر خطیر ابوعلی اسیر شدند و مقید گشتند.» (همان: ۴۲۱) در نتیجه این پیروزی، «در کار ملک شرایط معدلت بتقدیم رسانید و قواعد جهانداری ممهّد گردانید. روز بار در پرده نشست و با وزیر و عارض سخن گفتی.» (همان: ۴۲۱) که نشان از تسلط و اقتدار کامل او بر دربار دارد.

این نکته مجدداً جای توجه دارد که سیده خاتون علی‌رغم این که دربار را در اختیار داشت، اما در فهم آن دوران از حضور زنان در سیاست و به لحاظ رسمی، نهایتاً وزیر و یا نایب مردان محسوب می‌شد. از این رو در تنش دیگری که در همان ایام میان سیده خاتون و سلطان محمود غزنوی در می‌گیرد، در جواب محمود غزنوی که از او می‌خواهد در سرزمین خود سکه و خطبه به نام محمود خوانده شود، بجای آنکه بر قدرت خود و یا ملکه بودن، به معنای جایگاهی مستقل تکیه کند، پاسخ می‌دهد:

«تا شوهرم در حیات بود، من از این معنی اندیشناک بودم که اگر سلطان چنین فرماید، تدبیر چه باشد. اما اکنون فراغم. جهت آنکه سلطان پادشاهی عاقل است و داند که کار حرب در غیب است. اگر بجنگ من آید و مرا قهر کند، او را چندان نامی نباشد که بر زنی بیوه قادر شود.» (همان: ۴۲۱)

در این جواب ضمن تدبیر سیاسی سیده خاتون برای عدم بروز نبردها، البته این نکته آشکار می‌شود که بنا به نظام معرفت‌شناختی آن دوران و شناخت ایشان از حضور زنان در سیاست، او به عنوان همسر شاه مرده امور را در دست داشت و نه به عنوان ملکه‌ای صاحب اختیار و حاکم سرزمین.

از این رو براساس بنیان‌های معرفت‌شناختی اندیشه سیاسی ایرانشهری و سنت دربار شاهان باستانی ایران که بر دربارهای محلی آن دوران و دربار خلفای عباسی اثرگذار بود، مشاغل دربار به عنوان خویش‌کاری مردان تعریف می‌شد. همچنین توصیف زنان همراه با ویژگی‌های اهریمنی بوده و دلیل هلاکت افراد قلمداد می‌شد. در این مورد می‌توان بازخوانی جاحظ از آداب حضور در دربار پادشاهان ایران را مد نظر قرار داد. جاحظ که از دانشمندان با نفوذ دربار عباسی بود، در بحث از آداب مراعات نوامیس پادشاهان با ذکر انواع هلاکت افراد در نتیجه مواجهه با این زنان تأکید می‌کند: «و اهریمن از هیچ راهی بر شخص چیره نمیشود و بر او دست نمی‌یابد مگر از راه زنان ... زیرا این راه لطیف‌ترین دامها و باریکترین فسونها و زیباترین صورتهائی است که در برابر آدمی جلوه میدهد.» (الجاحظ، ۱۳۴۳: ۱۱۳-۱۱۴) از این رو بر مبنای اندیشه سیاسی ایرانشهری، تا پیش از ورود سنت‌های ترکی و مغولی به ایران، همچنان حضور و دخالت زنان در سیاست با موانع مشخص معرفت‌شناختی مواجه بود. اما با ورود سنت‌های ترکی و مغولی دو تحول عمده در نحوه حضور خاتون‌ها در دربارهای ایران رخ داد که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۴- تحول در جایگاه خاتون‌ها با ورود سنت‌های ترکی

اسناد تاریخی به جای مانده از دوران غزنویان مواردی از بروز نقش آفرینی زنان در سیاست را آشکار می‌کنند. از موارد مورد توجه این دوران، می‌توان به نقش حره ختلی اشاره کرد. او که دختر سبکتگین و خواهر سلطان محمود غزنوی بود، با دخالت در مسأله جانشینی، در به قدرت روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

رسیدن مسعود غزنوی نقش ویژه‌ای داشت. (بیهقی: ۱۳۸۳: ۵۱) اما با ورود ترکان سلجوقی، این شرایط به شکل ویژه‌ای متحول شد. از یک سو دربار حاکم بر ایران تحت تاثیر قدرت خاتون‌های سلجوقی قرار گرفت و از طرف دیگر بر دربار عباسیان نیز تأثیرات فراوانی گذاشت. «در عصر دوم عباسی، به دلیل ضعف خلفا، سلطه و نفوذ ترکان، نابسامانی اداری، بی‌کفایتی وزرا و کارگزاران و بسیاری عوامل دیگر، زمینه برای دخالت و حضور آنان [زنان] فراهم شد.» (امیران، گیلانی، وکیلی، ۱۳۹۹: ۸۲) اما نکته مهم این است که این حضور در سیاست همچنان مستلزم نسبت یافتن زنان با شخص حاکم و یا از طریق دارا بودن فرزند از او بود. از این رو در بحث از حضور سیاسی زنان در دربار، موضوع زنانی است «... که اغلب از طبقه کنیزان و به عنوان همسر یا مادر خلیفه و یا عضوی از حرم‌سرا موفق به سلطه بر خلیفه و دربار می‌شدند.» (همان: ۸۲)

مهم‌ترین چالش‌های ورود سنت‌های قبیله‌ای سلجوقیان برای تداوم نظام سیاسی ایران‌شهری شامل مواردی همچون نداشتن سامان دینی مشخص، نظام اقطاع‌داری، تکیه بر شمشیر و سیطره خاتون‌ها در دربار بود. در این دوران خواجه نظام الملک با کسب مقام وزارت در زمان شاهنشاهی ملکشاه، «کوشش می‌کند تا شیوه فرمانروایی سلجوقیان را به سرمشق ایران‌شهری آن و اسوه "رسم ملکانی عالم عجم" نزدیک کند» (طباطبایی، ۱۳۹۹ الف: ۵۷) در نتیجه خواجه نظام الملک، ضمن کسب لقب از خلیفه برای ملکشاه، دین اسلام با مذهب مشخص را به عنوان دین قدرتمند در دربار سلجوقی برقرار کرد. (خواندمیر، ۱۳۸۰: ج ۲: ۴۹۰) نظام اقطاع‌داری دارای نظامی هرچند محدود شد. (رضوی و اناری، ۱۳۹۵) همچنین خواجه، قدرت انحصارگرای امرای لشکر را تبدیل به قدرتی زیر نظر ملکشاه و دیوان کرد. (جعفریان و کمالی، ۱۳۹۲) اما مهم‌ترین رویارویی خواجه که به پایان عمر او انجامید با ترکان خاتون، همسر ملکشاه بود. (طباطبایی، ۱۳۹۹ الف: ۳۶)

از دوران اوج اندیشه سیاسی ایران‌شهری همچون هخامنشیان، زنان در انتخاب جانشین نقش مستقیم و رسمی نداشتند، در مواردی که میل به اثرگذاری در این موضوع را داشتند، نقش آفرینی ایشان در اثرگذاری بر شاه بوده و یا نهایتاً در شکل توطئه و خیانت بروز می‌یافت. (باقری چاروک، ۱۳۹۹) از این رو قابل توجه است که ایرانیان به تعلیم و آموزش شاه‌زادگان به گونه‌ای اهمیت می‌دادند که این فرزندان نه در حرم‌سرا و نزد زنان دربار، بلکه بوسیله سازمانی نظام‌یافته تحت تربیت برای مناسب خود قرار می‌گرفتند. (رستم‌وندی، ۱۳۸۸: ۷۱-۷۲) به نظر می‌رسد سلب حضور زنان در تربیت و انتخاب جانشین و به وجود آمدن نظام تعلیم و تربیتی مستقل، ضرورتی برآمده از تداوم اندیشه سیاسی ایران‌شهری بود، چرا که در صورت جلوس شاهی آموزش ندیده بر تخت شاهی، سامان یافتن جامعه براساس ضرورت‌های این اندیشه ممکن نبود. از طرف دیگر از آنجا که مجری اصلی سیاست وزیر دربار بود، با تربیت فرزند و تأکید بر ضرورت کسب آموزش‌های سیاسی تحت نظارت او، ضمن نزدیک ساختن فرزند به اندیشه‌های وزیر، از امکان و انگیزه دخالت زنان دربار در امر جانشینی نیز کاسته می‌شد، چرا که هدف ایشان می‌توانست به کرسی نشاندن فرزندی تحت نفوذ مادر باشد. (باقری چاروک، ۱۳۹۹)

این سنت تعلیم شاه‌زادگان برای رسیدن به شاهی، در حکومت‌های ایرانی پس از اسلام همچون آل بویه نیز، متداول بود (بیگدلی، کوهکن، ۱۳۹۴) اما با ورود سنت‌های ترکی و افزایش قدرت زنان دربار و همچنین با توجه به تعدد و تغییر همسران شاه، رقابت‌ها برای انتخاب و یا تغییر جانشین، با تحولات دیگر نیروهای سیاسی نیز همراه می‌شد. در این شرایط وزیر ضمن تلاش برای حفظ اقتدار نهاد وزارت، بنا به مورد روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

توجه قرار دادن توانمندی بیشتر فرزند مطلوب، بنا به درک خود از نظام مشاغل دربار در مقابل این تغییرات مقاومت می‌کرد. نتیجه چنین موقعیتی نبرد نیروهای مختلف در درون دربار بود.

در دوران سلجوقی خواجه نظام الملک اساساً بر مبنای تربیت ملکشاه از کودکی به لقب بی‌سابقه اتابک و وزارت مقتدر دست یافته بود. اما بروز قدرت ترکان خاتون در دربار عامل مهمی در جهت سلب اقتدار خواجه بود. ترکان خاتون که «در حکم سلطان بود و بر سلطان استیلاء داشت» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۳۳) درصدد جانشین کردن پسر خود محمود بود، اما سلطان و نظام الملک حامی جانشینی برکیارق بودند. (طباطبایی، ۱۳۹۹ الف: ۳۷) برای خواجه نظام الملک دور ساختن خاتون از مسأله جانشینی و در اختیار گرفتن قدرت تعیین جانشین اهمیت افزون‌تری یافت. از این رو در میان رقابت سنت‌های ترکی و ایرانی‌شهری برای خواجه نظام الملک بازآرایی الگوی انتخاب جانشینی ایرانی‌شهری و مقاومت در برابر قدرت زنان، برای دوام نظم مطلوب سیاسی امری ضروری بود.

از این رو خواجه ضمن مخالفت با جانشینی محمود، به حمایت از برکیارق که پسر زبیده خاتون از همسران دیگر ملکشاه بود اصرار داشت که منجر به دشمنی ترکان خاتون و خواجه نظام الملک شد. (طباطبایی، ۱۳۹۹ الف: ۳۷) این دشمنی بحرانی را در دربار ملکشاه شکل داد. از این رو طی دوران وزارت خواجه، موارد متعددی از نتایج بحران دخالت خاتون‌ها در امور دربار، در انطباق با اندیشه سیاسی ایرانی‌شهری بروز یافته است. یکی از روش‌های خواجه در مقابله با بحران دخالت خاتون‌ها، بهره‌گیری از سنت اندرزدهی سیاسی است که در تداوم آن، در طی ادوار مختلف و بنا به ضرورت‌های زمانه بروزات آشکاری در ادبیات منظوم و منثور و همچنین آثار هنری اندرزگون را شکل می‌دهد.

خواجه نظام الملک به آشکارگی در نگارش سیاست‌نامه می‌کوشد تا با بهره‌گیری از سنت اندرزدهی سیاسی مفاهیم و ضرورت‌های نظام مشاغل دربار به ملکشاه آموزش دهد. از اهداف این آموزه‌ها تلاش برای تغییر نظام روابط دربار سلجوقی به نظم ایرانی‌شهری و سلب اتکای ایشان به قدرت زنان دربار موضوعی قابل توجه است: «نباید که زیردستان پادشاه زبردست گردند که از آن خللهای بزرگ متولد شود و پادشاه بی‌قدر و بی‌شکوه گردد خاصه زنان که ایشان اهل سترند و ایشانرا کمال عقل نیست و غرض از ایشان گوهر نسل که بجای بماند» (نظام الملک، ۱۳۴۴: ۲۰۱) و در ادامه الگوهای باستانی را مورد تأکید قرار می‌دهد: «در ایام قدیم زن پادشاهی بر پادشاهی مسلط شده است جز فتنه و فساد و شور و شر نبوده است.» (همان: ۲۰۱) علیرغم اینکه خواجه ضوابط مد نظر خود در ممنوعیت دخالت زنان در دربار را در سیاست‌نامه طرح می‌کند و اقدام متعددی را صورت می‌دهد، اما در نهایت با حمایت امیران لشکر و تاج الملک از ترکان خاتون، خواجه نظام الملک از وزارت عزل شده و در دسیسه‌ای به قتل می‌رسد. در پی قتل خواجه و تضعیف نظم دربار سلجوقی، اختلافات جانشین‌ها و اعمال نفوذ ترکان خاتون گسترش یافت. نتیجه اقدامات ترکان خاتون بروز چالش‌های متعدد، گسست و چند پارگی در دربار سلجوقیان بود.

در دوران خوارزمشاهیان نیز دخالت‌های ترکان خاتون مادر سلطانشاه و ترکان خاتون مادر سلطان محمد در فروپاشی خوارزمشاهیان قابل تأمل است. دخالت‌های ایشان بر نظم دربار نیز اثرگذار بود چرا که «آنها سعی می‌کردند که در کنار زیردستان سلطان عوامل خود را در حکومت و

سپاه و دیوان و ... وارد کنند و این باعث به وجود آمدن اختلاف و تشتت می‌شد.» (نقدی، فروغی ابری، اللهیاری، ۱۳۹۰: ۱۲۲) «بیشترین دلیل به وجود آمدن بحران‌های جانشینی در حکومت خوارزمشاهی به خاطر دخالت زنان خاندان سلطنتی در امور حکومت بود.» (همان: ۱۱۲)

۲-۴- تحول در جایگاه خاتون‌ها با ورود سنت‌های مغولی

با ورود مغول و تسلط ایلخانان تحول بنیادی‌تری در مشاغل سیاسی زنان رخ نمود. «مغولها در هنگام ورود به ایران، روش اداری خاص خود را داشتند و به طبع، در تشکیلات موجود در ایران دگرگونی‌هایی ایجاد کردند.» (فرخی، خسروبیگی، ۱۳۹۶) برای طبقه حاکم مغول، بنا به سنت‌های قبیله‌ای ایشان، تقسیم کار به گونه‌ای بود که زن و مرد اختیاراتی برابر داشته و بسیاری از مشاغلی که در ایران مخصوص مردان بود را زنان نیز در دربار به اختیار می‌گرفتند. اما برخی از اثرات این دگرگونی شامل به کنیزی گرفتن زنان ایرانی، کشتار و تجاوزات گسترده، مختل شدن نظام دیوانی ایران و فروپاشی اقتدار نهاد وزارت بود.

از این رو علیرغم اینکه خواجه نظام الملک برای کنترل قدرت خاتون‌های سلجوقی و عدم اعطای القاب رسمی به ایشان در سیاست‌نامه تاکید داشت: «لقب دین و اسلام و دولت در چهار گروه رواست. یکی پادشاه و یکی وزیر و یکی عالم و چهارم امیری که پیوسته بغزا مشغول باشد و نصرت اسلام کند و بیرون ازین هر که دین و اسلام در لقب خویش آرد او را مالش دهند تا دیگران عبرت گیرند.» (نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۷۷) در دوران ایلخانی با ضعف نهاد وزارت و دگرگونی در روش ایرانی، القاب جدیدی همچون بیگی که در برابر بیگ بود بروز یافت که معادل امیر بانو یا سالار بانو و یا حتی ملکه اطلاق می‌شد و با قدرت اجرایی برای جایگاه خاتون‌ها به کار گرفته می‌شد. همچنین القابی چون مهداعلی، خدایکان خواتین، جهان بانوی ایران و توران، مهدعلیا، صفوه‌الدینا، صفوه‌الدین، عصمت‌الدینا نیز رایج شد. (نخجوانی، ۱۹۶۴: ۱۳۳-۱۳۴) در سطحی دیگر نیز ملکه الملکات، ذات السعادات فی العالمین برای زنان امرای اولوس، القابی همچون ستر رفیع، خاتون معظمه، ملکه الخواتین، زبده مخدرات العالمین برای زنان وزرا شکل گرفت که تحول مهمی در نظام مشاغل دربار محسوب می‌شد. در نتیجه زنان مغول مستقل از همسران خود امکان تصاحب مشاغلی همچون، لشکررداری، نیابت سلطنت، وزارت و تصاحب حکومت‌های محلی، امور دیوانی و مالی و نهایتاً شرکت در مجالس سیاسی را داشتند. (ملک‌زاده، ۱۳۸۵) در مواردی استثنائی زنان مسلمانی همچون فاطمه خاتون نیز به مقام وزارت یا مشاغل درباری دست می‌یافتند که البته با قتل ایشان همراه بود. اما از طرف دیگر هر چه می‌گذشت ضرورت اینکه تازه واردان مغول و افراد ایرانی در کنار هم امور مالی و دیوانی را سر و سامان دهند بیشتر آشکار می‌شد که نتیجه آن نیز در عمل باعث نوعی رقابت و تنش‌های سیاسی میان ایشان بود. (فرخی، خسروبیگی، ۱۳۹۶) بنابراین در این دوران نیز علیرغم سیطره سنت‌های مغولی، قتل و دسیسه‌های فراوان میان زنان دربار و وزیران و دبیران ایرانی، خطرات متقابلی را به همراه داشت که نتایج آن علاوه بر تنش‌های درونی دربار، بعضاً با تحولات سیاسی ناشی از مواجهه سنت‌های ترکی - مغولی و اندیشه سیاسی ایران‌شهری همراه بود.

در زمان تیمور نیز سنت‌های ترکی - مغولی بر مبنای محوریت روابط خانوادگی در سیاست و قانون‌گذاری همچنان پای برجا بود. زنان دربار از جمله همسران تیمور، سرای ملک خانم، تومان آغا و عروسش خانزاده در این دوران بخش جدایی ناپذیر قدرت شخص تیمور بودند. از این رو ضمن افزایش مجدد اعتبار زنان در نظام سیاسی، پس از مرگ تیمور نیز نفوذ و قدرت ایشان در همه امور افزایش یافت تا آنجا که گوهرشاد

روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

همسر شاهرخ به گونه‌ای در دربار نفوذ داشت که حسن شهرت شاهرخ مدیون درایت گوهرشاد دانسته می‌شود. (محمدی، ۱۳۹۹) میزان نفوذ گوهرشاد با توجه به مجموعه القاب کم سابقه او آشکارتر می‌شود: گوهرشاد بیگم آغا خاتون بلقیس زمان قیدافه دوران مهد علیا و ستر عظمی دختر امیر غیاث‌الدین ترخان (شامی، ۱۳۶۳: ۱۲۳) پس از جنگ‌های پی‌درپی توسط تیمور، شاهرخ با خروج از سنت‌های چادرنشینی، به بزرگان ایرانی متکی شد و اقدامات او آبادانی وسیعی را در خراسان ایجاد کرد. اما به دلیل دخالت‌های گوهرشاد و بی‌توجهی شاهرخ، جانشین رسمی توسط سلطان اعلام نشد. در نتیجه سامان نویافته اجتماع به بی‌داد بدل گشته و بحرانی طولانی مدت رخ نمود. (لطف آبادی، ۱۳۹۸) «در تمام این سال‌ها، گوهرشاد و امرای ترخانی را می‌توان مؤثرترین وزنه سیاسی در کشمکش‌های جانشینی شاهرخ دانست.» (غفرانی، گوهری و ذبیحی، ۱۳۹۴) توطئه‌ها و جنگ‌های داخلی بین بازماندگان باعث گسست در حکومت تیموریان و در نهایت علیرغم سامان نسبی احوال دربار در زمان ابوسعید، تا روی کار آمدن سلطان حسین بایقرا با بروز بی‌سامانی گسترده در قلمرو ایشان همراه بود. از این رو می‌توان نتیجه گرفت، طی این دوران نوعی از مواجهه سنت‌های سیاسی ترکی و مغولی با اندیشه سیاسی ایران شهری وجود داشته است که یکی از عوامل بحران‌زای آن، تمایز معرفت‌شناختی از نحوه و قدرت زنان دربار بوده است. آشکارترین بروزات این تمایز، با بحران دخالت خاتون‌ها در مسأله جانشینی به اوج می‌رسیده است.

۳-۴- بحران دخالت‌های خدیجه بیگی آغا در دربار سلطان حسین بایقرا

با پایان آشوب‌های طولانی و روی کار آمدن سلطان حسین بایقرا، نظم دربار با ترکیبی از اندیشه‌های ترکی، مغولی و ایرانی مجدد برقرار شد. در این دوران توجه به دادگری در تنظیم روابط حاکم و ساکنین شهرها، در برقراری امنیت و آرامش و زمینه‌سازی برای رونق اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی موثر بود. در نتیجه شرایط اجتماعی شهرها و امکان شکل‌گیری مشاغل افراد در جامعه بهبود یافت. مردم هرات به زراعت و عمارت در اطراف شهر مشغول شدند. هر چه اراضی موات بود با احداث نه‌رها و قنات‌ها احیا شد. (امیراسمی، فیاض‌انوش و الهیاری، ۱۳۹۹) میرخواند درباره توجه سلطان حسین بایقرا به این امور تاکید می‌کند: «همت عالی نهمت خاقان کامل حشمت همواره برتر فیه حال عباد و تعمیر بلاد مصروف بود» (میرخواند، ۱۳۸۰: ۵۹۰۷) همچنین در نتیجه توجه به دادگری، ضمن بروز رونق اقتصادی، وضعیت فرهنگی شکوفا شد و دانشمندان و ارباب فضل بسیاری در هرات گرد آمدند. (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۸: ۳۱۱) اما با گذشت دهه اول حکومت سلطان، از یک طرف با افزایش میل او به عشرت و میگساری و از طرف دیگر حضور خدیجه بیگی آغا در دربار و خطر دخالت‌های او در دربار و بروز بحران جانشینی، تداوم نظم برپا شده را با بحران مواجه می‌ساخت.

این بستر فرصتی هر چند محدود برای اندیشیدن در باب سیاست و قوانین حکومت را نیز فراهم می‌کرد. چنانکه در اخلاق محسنی به عنوان یکی از اندرزنامه‌های سیاسی این دوران (تاجیک‌نشاطیه، ۱۳۹۴) ضمن بروز تکثر آراء در دربار تلاش برای میل به نظم و قانون و رهایی از سیطره شمشیر آشکار می‌شود: «آدمیان مدنی بالطبع اند یعنی ایشان را از اجتماع و ایتلاف با یکدیگر چاره نیست و افرجه و طباع مختلفند و هر فراجی را اقتضایی و هر طبعی را مقتضاییست پس در میان ایشان قانونی باید که بر آن قانون با یکدیگر معاش کنند» (کاشفی، ۱۹۲۲: ۴). چنین مباحثی عملاً به معنای ارتقای جایگاه دبیران و وزیران ایرانی که مدعی شکل دهی به جایگاه شاهنشاهی و برقراری قانون برای

حکومت بودند، در نسبت با امیران که نماینده سنت ترکی مغولی و غلبه شمشیر در دربار بودند است. از این رو در ادامه همان متن، کاشفی به استدلال ویژه‌ای در باب تغییر وضع موجود به نفع اندیشه‌های سیاسی ایرانشهری می‌پردازد:

«چون پیغامبر قانونی و قاعده بنهد کسی باید که آن قانون را بقدرت و شوکت خود محافظت نماید و نگذارد که کسی از حدود آن تجاوز کند و این کس را پادشاه خوانند پس درجه پادشاهی بمرتبه نبوت است چه نبی واضع شریعت است و پادشاه حامی و حافظ آن و ازینجا گفته‌اند الملک و الدین توامان» (کاشفی، ۱۹۲۲: ۵).

در این دوران پیوند جایگاه پادشاه قدسی برای سلطان و لزوم اجرای قانون الهی به گونه‌ای طرح می‌شد که با طرح آن قوانین قدسی، تا نفوذ امیران ترک و چند پارگی در دربار مرتفع شود. از این رو علیرغم تمایل سلطان به برتری یافتن اندیشه‌های سیاسی ایرانشهری که برای او جایگاه پادشاهی را در پی می‌داشت، عملاً در دربار او توفیق کافی در این امر را نداشت چرا که از یکسو امرای لشکر چنین موقعیتی را بر نمی‌تافتند (تاجیک‌نشاطیه، ۱۳۹۴) از طرف دیگر حتی اگر هم امرا میل به چنین تغییری می‌داشتند، نفوذ خدیجه بیگی آغا بر ایشان اجازه چنین اقدامی را نمی‌داد. او مشخصاً در مواجهه با تغییر و متمرکز ساختن نظام دربار بر محوریت شکل‌گیری جایگاه پادشاه فرهمند، که معنای آن محدود شدن قدرتش بود را به هیچ رو بر نمی‌تافت، مخصوصاً اینکه در میل به اهداف خود از هیچ اقدامی پرهیز نداشت. ستیزه جویی و دخالت‌های متعدد او تا حدی بود که «... ظاهراً متهم بود که شماری از دشمنان سیاسی خود را با زهر به قتل رسانده است.» (غفرانی، ۱۳۹۴) در نتیجه در این عصر رقابت و تنش‌های متعددی در میان کثرت نیروهای سیاسی وجود داشت که به اختصار شاید بتوان آن را محدود به بروز بحران دخالت‌های خدیجه بیگی آغا در رقابت دو دیدگاه اهل قلم و اهل شمشیر نمود. اما اوج یافتن بحران دخالت‌های خدیجه بیگی آغا با رقابت در مهمترین تصمیم سیاسی، یعنی به کرسی نشاندن جانشین آشکار می‌شود که منجر به فروپاشی دودمان تیموری شد.

سلطان حسین بايقرا از بیگه سلطان دارای فرزندی به نام بدیع‌الزمان بود. سلطان حسین، بیگه سلطان را به دلیل تندخویی طلاق داد. از این رو خدیجه بیگی آغا همسر دیگر سلطان درصدد بود تا فرزند خود مظفر حسین میرزا را به ولیعهدی بنشاند. خدیجه بیگی آغا با هم‌دستی خواجه نظام الملک خوافی، توانست توطئه‌ای برای قتل محمد مؤمن میرزا حاکم استرآباد و فرزند بدیع‌الزمان صورت دهد تا فرزند خود را حاکم استرآباد نماید. بدیع‌الزمان با خبردار شدن از این توطئه، فرزندش محمد مؤمن را که در حال رفتن به استقبال عمومی خود مظفر حسین میرزا بود، به نبرد با او فراخواند. نتیجه این جنگ در سال ۹۰۳ هجری قمری شکست و اسارت محمد مؤمن در قلعه اختیارالدین هرات بود. علیرغم مخالفت سلطان با قتل شاهزاده، خدیجه بیگی آغا با هم‌دستی خواجه نظام الملک خوافی، در شبی از مستی سلطان بهره‌جست، حکم سلطان برای قتل او را گرفته و فردای آن روز شاهزاده را کشت. (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴-۲۱۴) با مرگ محمد مؤمن، لشکرکشی‌ها، چالش‌های سیاسی میان بدیع‌الزمان، سلطان حسین و دیگر شاهزادگان به اوج رسید و با دخالت‌های مکرر خدیجه بیگی آغا تا فروپاشی قوام و قدرت متمرکز دربار تداوم یافت. پس از مرگ سلطان در سال ۹۱۱ هجری قمری علیرغم ارشد بودن بدیع‌الزمان و نکوهیده بودن وجود دو شاه در یک سرزمین، با دخالت خدیجه بیگی آغا و کسب نظر بزرگان و امرای تیموری که تحت تاثیر نفوذ او بودند، هر دو برادر هم‌زمان به حکومت نشستند. (همان:

روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بايقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

۳۶۳-۳۶۴) نتیجه چنین وضعیتی، ضعف حکومت تیموری و شکست ایشان در برابر ازبکان بود که باعث فروپاشی وضع آرمانی هرات و بر باد رفتن دودمان تیموری شد.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت در دوران حکومت سلطان حسین بایقرا بحران دخالت خدیجه بیگی آغا با محوریت مسأله جانشینی از مسائل اساسی دربار بود. از آنجا که این بحران نتیجه روندی چند صد ساله بود، بنا به آثار و نتایج سنت‌های ترکی و مغولی و آموزه‌های اندیشه سیاسی ایرانشهری در آن دوران، در صورت هوشیاری سلطان به احوال دربار، پیش از وقوع نیز نتایج آن می‌توانست قابل پیش بینی باشد. اما با توجه به غفلت و می‌گساری سلطان حسین، ضروری بود درباریان و متنفذین، او را متوجه این بحران کنند. از این رو با توجه به اهمیت روش‌های برآمده از سنت اندرزه‌دهی سیاسی در توجه دادن حاکم به مخاطرات حکمرانی و نقش آن در گسترش اندیشه سیاسی ایرانشهری، در این دوران آثار اندرزگون متعددی در دو شکل متن ادبی و آثار هنری با موضوع بحران دخالت‌های خاتون‌ها بروز یافته است. از این رو از آنجا که شعر بروزاتی قابل بررسی از مناسبات اجتماعی را آشکار می‌کند، (محمد زاده، ۱۳۹۹) به نظر می‌رسد آثار این دوران نیز ضمن آنکه به عنوان آشکار کننده مناسبات اجتماعی قابل بررسی است به گونه‌ای در بستر سنت اندرزدهی سیاسی بروز یافته‌اند که سلطان را متوجه بحران شکل گرفته گردانند.

۴- ۴- تحلیل متن

در زمان سلطان حسین بایقرا، ترکیب دربار نه مانند زمان ملک‌شاه بود که وزیری مقتدر همچون خواجه نظام‌الملک به آشکاری بتواند در مقابل همسر سلطان قرار گرفته و هر چند برای زمانی محدود، با وضع قوانین در سیاست‌نامه او را از دخالت منع کند و نه مانند زمان ایلخانان بود که قدرت زنان دربار در اوج باشد و هر دخالتی منجر به حذف و یا قتل وزرا و دبیران شود. در این زمان قدرت متمرکز متکی بر شمشیر و نفوذ خاتون‌های دربار با شکل‌گیری دیوان سالاران امیر از زمان شاهرخ دچار تحول گشته (رضوی، آزادبخت، ۱۳۹۷) و با تأثیر پذیرفتن ترکان از اندیشه سیاسی ایرانشهری گاه کشاکش و گاه امتزاج سنت‌های ایرانی، ترکی و مغولی وضعیت متکثری از بازیگران مختلف سیاسی و مشاغل درباری را حکم‌فرما کرده بود. نتیجه این موقعیت کاهش نفوذ سنت‌های ترکی و مغولی، تحول در اندیشه سیاسی حاکم بر دربار و امکان بروز روش‌های ایرانشهری در مقابله با تهدیدهای ناشی از نفوذ خدیجه بیگی آغا بود. بنابه اندیشه سیاسی ایرانشهری یکی از روش‌های مقابله با این بحران مخصوصاً با توجه به قدرت خاتون، مواجهه غیر مستقیم، از طریق تأثیرگذاری بر سلطان و متوجه ساختن او به خطر فروپاشی دودمان تیموری با هدف تغییر در نظام دربار بود. از این رو به نظر می‌رسد با توجه به مخاطرات تذکر مستقیم به سلطان، مجموعه‌ای از بروزات

سنت اندرزدهی سیاسی در قالب حکمت و حکایت و تمثیل‌های هنرمندانه برای مقابله با دخالت‌های خدیجه بیگی آغا بروز یافته است. مجموع این آثار نثر و نظم، با معانی ویژه‌ای پرهیز و دوری‌گزیدن از زنان دربار را اندرز می‌دهند.

– بروز آثار اندرزگون در مواجهه با دخالت خاتون‌ها

همانطور که پیش از این نیز اشاره شد، کتاب اخلاق محسنی اثر حسین واعظ کاشفی یکی از آثار منثور است که در بستر سنت اندرزدهی سیاسی، بروزاتی از مواجهه با این بحران را آشکار می‌کند. در باب هشتم اخلاق محسنی به شکلی متمایز، با آنکه رابطه با زنان حرم بر سلطان حلال بوده است، اما با طرح مفهوم حیا آن را در خور سلطان نمی‌داند و پرهیز از زنان حرم را به سلطان اندرز می‌دهد:

«با آنکه عملی باشد که بحسب شرع و عقل ارتکاب آن ممنوع نبود حیای ادب او را از آن اشتغال مانع شود و چنانچه نوشیروان در خانه گل نرگس بودی بازنان و کنیزکان خود مباشرت نکردی و گفتی که چشم نرگس بچشم‌های نگزنده میماند و بحقیقت این صورت که از نوشیروان واقع شده حیا نیست زیرا که حیا آنست که ناشی از ایمان باشد و او آتش پرست بوده بلکه این صورت ادبیست که رعایت می‌کرد و چون ملوک اسلام مثل این صورتی و مرعی دارند آن حیای ادب باشد.» (کاشفی، ۱۹۲۲: ۱۵)

در این حکایت ضمن بازخوانی و ضرورت نسبت یافتن اخلاق سلطان حسین بایقرا با الگوهای باستانی ایران، به سلطان اندرز داده می‌شود حال که او به عنوان «شهنشاه آفاق» (همان: ۳) چون پیامبران است (همان: ۵) و از آنجا که در دینداری و ایمان از الگوهای باستانی نیز برتر است باید با پرهیز از زنان دربار، به شکل راستین حیا را در اخلاق خود جاری کند.

آنچه ذکر شد به شکل کم سابقه‌ای نوع متفاوتی از توصیف زن را نیز در آثار این دوران شکل داده است. در حالی که در این دوران زن در اشعار پارسی، مظهر عشق و الهام بخش معنویت و معرفت الهی محسوب می‌شده، اما طی همین دوران، در آثار جامی و امیرعلیشیر نوایی، در برخی موارد همراه با طرح مفاهیم سیاسی نوع متفاوتی از توصیف زن به عنوان موجودی خطر آفرین و مورد نکوهش که باعث تباهی و بدنامی بروز یافته است. در آثار امیرعلیشیر نوایی به عنوان یکی از نفوذترین افراد دربار سلطان حسین بایقرا ضمن اشاره به سنت خاتون‌ها در داشتن لشکر اختصاصی و یا نفوذ بر امیران لشکر که قدرت فراوانی را برای ایشان به همراه داشت، در بیتی زنان را از این امور نهی می‌کند: «عقل و گنج نیک نامی عشق و هر دم عالمی / خانه داری کار زن لشکر نصیب شوهرست» (نوایی، ۱۴۰۰: ۱۴-۲۲). امیرعلیشیر نوایی در بیتی دیگر زن و اعتماد به او را اساسا نهی می‌کند: «دیو رهن دان نه زن آنکو بچشمست چون پرست / دور کتف او دو بال افکنده عطف معجرتست» (همان: ۱۴-۲۲). از این رو ابیاتی از اشعار امیرعلیشیر، موضعی کم سابقه و بروزاتی از نکوهش زنان، غیرقابل اعتماد بودن و تلاش برای محدود ساختن قدرت ایشان را آشکار می‌کنند.

آثار جامی نیز به عنوان یکی دیگر از افراد اثرگذار بر هنرمندان و دربار سلطان حسین بایقرا، به شکل ویژه‌ای این چالش سیاسی را در بستر سنت اندرزدهی آشکار می‌کند. در آثار جامی دو نوع متفاوت از زن بروز می‌یابد. از یکسو در آثار عرفانی چون لیلی و مجنون، زن اکثرا به معنای عام انسانی مفهوم عشق را تداعی می‌کند و عامل سعادت و وصول به درگاه الهی است. اما از سوی دیگر در سلامان و ابدال و گاه در سلسله الذهب، در پیوند با امور شاهانه صفاتی چون فریبکاری، نادانی، بی وفایی و در نهایت توصیفی از موجودی ناقص عقل را برای زن طرح روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

می‌کند. به نظر می‌رسد علیرغم بروز ضرورت مواجهه با دخالت‌های همسران شاهان و بحران جانشینی، یکی از محوری‌ترین پروژات روش ایرانشهری، در آثار جامی با عنوان «تدبیر کردن حکیم در ولادت فرزند بی موافقت زنان و دایه گرفتن از برای تربیت وی» دانست. این حکایت با بیتی به این شرح آغاز می‌شود: «کرد چون دانا حکیم نیکخواه / شهوت زن را نکوهش پیش شاه» (جامی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۴۱۱) ضرورت متوجه ساختن شاه از بحران زمانه را آشکار می‌کند. در این حکایت، ضمن اشاره به صفات نکوهیده همسر شاهان، برای حفظ «ایسال» که دختری شگفت‌انگیز بوده ضروری دانسته می‌شود که توسط دایه‌ای و به دور از مادر تربیت شود. همچنین در حکایت «در مذمت زنان که محل شهوت موقوف علیه فرزندان است»، به صفاتی منفی از زنان با ابیاتی چون: «زن چه باشد ناقصی در عقل و دین / هیچ ناقص نیست در عالم چنین» (جامی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۴۱۰) طرح می‌شود. در ادامه نیز خیانت پیشگی خصوصا در وقت پیری مرد را از صفات زنان می‌داند که با توجه به کهنوت سن سلطان حسین بايقرا که عاملی برای تشدید دخالت‌های خدیجه بیگی آغا بود، این اشعار نسبت بیشتری با احوال دربار را آشکار می‌کند:

در جهان از زن وفاداری که دید غیر مکاری و غداری که دید
 سالهاست دست اندر آغوش کند چون بتابی رو فراموش کند
 گر تو پیری یار دیگر بایدش همدمی از تو قویتر بایدش
 (جامی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۴۱۱)

بنابه آنچه اشاره شد در آثار اندرزگون این دوران، همچون حسین واعظ کاشفی، امیرعلشیر نوایی و جامی رویکردی کم سابقه در مواجهه با زنان بروز می‌یابد. بر این اساس اندرزهایی مبنی بر ضرورت محدود ساختن قدرت ایشان، هشدار به خیانت و توطئه‌های زنان، در نسبت با بحران زمانه امری قابل توجه است. در همین راستا باز آرایشی روایت یوسف و زلیخا نیز در تداوم همین روش اندرزدهی و در مواجهه با بحران دخالت خاتون در امور دربار جای توجه دارد.

در روایت قرآنی از داستان یوسف، نقش زلیخا به شکلی فرعی طرح می‌شود و محور روایت حضرت یوسف (ع) است. اما در روایت جامی ضمن تغییر عنوان داستان از «یوسف» به «یوسف و زلیخا» علاوه بر طرح حکمت‌های متعدد، بر مبنای روش اندرزدهی و با توجه به ضرورت مورد توجه قرار دادن مخاطرات همسر شاهان در دربار، زلیخا حضوری مورد توجه و پررنگ دارد. این نکته نیز جای توجه دارد که در اوج روایت جامی، پس از آنکه یوسف در دربار عزیز مصر مشغول به خدمت می‌شود، با وسوسه زن عزیز مصر به خلوت کشیده می‌شود. اما چون یوسف به این کار تن نمی‌دهد، پاک دامنی یوسف منجر به مانع‌تراشی‌های همسر عزیز مصر در وظایف درباری و اهداف یوسف می‌شود. بر این اساس در روایت جامی، زلیخا که همسر حاکم مصر است، می‌تواند تمثیلی از همسر شاهان روزگار و دخالت‌های ایشان در امور دربار باشد.

بنا به آنچه اشاره شد، می‌توان نتیجه گرفت بحران دخالت خاتون‌های دربار، در آثار ادبی اندرزگون نظم و نثر این دوران پروژات متعددی داشته و اخلاق و روش‌های متمایزی در مواجهه با خاتون‌ها را با هدف اصلاح نظام دربار و تغییر در روش حکومت مورد اندرز قرار می‌دهد. از این روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بايقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

رو قابل توجه است که در کنار آثار ذکر شده، در این دوران نسخه‌ای از بوستان سعدی نیز در بستر سنت اندرزدهی سیاسی در کتابخانه سلطنتی بازتولید شده است. از صفحات بجامانده از این نسخه، نگاره‌ای از کمال‌الدین بهزاد، با موضوع یوسف و زلیخا و با در بر داشتن اشعاری از جامی و سعدی، به شکل ویژه‌ای این حکایت را تجسم بخشیده است. به نظر می‌رسد شکل‌گیری این نگاره نیز در نسبت با بحران زمانه بوده و در بستر سنت اندرزدهی سیاسی بروز یافته است.

تصویر شماره ۱: نگاره حکایت یوسف و زلیخا، اثر کمال‌الدین بهزاد، منبع: موزه قاهره.

– نسبت نگاره حکایت یوسف و زلیخا و سنت اندرزدهی سیاسی

نگاره حکایت یوسف و زلیخا (تصویر شماره ۱) آشکارکننده تصویری از پیکره یوسف و زلیخا درون کاخی است که ساختمان آن با نقوش هندسی، ۱۲ بیت از جامی و سعدی، عنوان نگاره، امضای نگارگر و سال پیدایش اثر شکل گرفته است. این نگاره برگی از بوستان سعدی است که توسط کتابخانه سلطنتی برای سلطان حسین بايقرا بازتولید شده و دارای اوراقی به ارتفاع ۲۴ سانتیمتر و عرض آن ۱۶ سانتیمتر است. با توجه به نگارش سال ۸۹۳ در نگاره و با وجود نوشته «عمل العبد بهزاد» جای تردیدی باقی نمی‌ماند که این نگاره در سال ۸۹۳ هجری قمری، توسط بهزاد به سرانجام رسیده است. همچنین با وجود عبارت «حکایت یوسف و زلیخا» موضوع آن نیز مشخصاً تجسم بخشیدن به حکایت یوسف و زلیخا است. براین اساس در دورانی که بازآرایی ادبی حکایت یوسف و زلیخا، اثر جامی، در مواجهه با بحران دخالت خاتون‌های دربار صورت گرفت، این نگاره نیز با همین عنوان تصویر شده است. از آنجا که این حکایت در نسبت با بحران زمانه، و در بستر سنت اندرزدهی سیاسی، حکایتی مورد توجه بوده به نظر می‌رسد تصویرگری حکایت یوسف و زلیخا توسط بهزاد نیز آشکارکننده وجوه اندرزگون هنر نگارگری روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بايقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

و ضرورت‌های شکل‌گیری این اثر هنری در دربار سلطان حسین بایقرا باشد. البته بروز هنر کمال‌الدین بهزاد که سرآمد نگارگران دوران خود بود و وجود امضای او در این نگاره که تأکیدی بر اهمیت و ارزش این نگاره است، به طور مستقل نیز می‌تواند تأکیدی بر اهمیت این اثر و موضوع آن در دوران سلطان حسین بایقرا باشد.

همانطور که اشاره شد، بحران دخالت‌های خدیجه بیگی آغا در امور دربار، به شکلی بر احوال سیاسی دوران سلطان حسین بایقرا تأثیر گذاشت که از عوامل بی‌نظمی در دربار و فروپاشی دودمان تیموری محسوب می‌شود. در نتیجه با توجه به بروز اندیشه سیاسی ایرانشهری در این دوران و بنا به ضرورت‌های این اندیشه، آثار اندرزگون متعددی از سوی جامی، امیرعلیشیر نوایی و ملاحسین کاشفی، با هدف جلب توجه سلطان به این بحران و تغییر در روش حکومت، شکل گرفت. به نظر می‌رسد با توجه به اینکه ایشان از منتقدین سیاسی و افراد اثرگذار بر کتابخانه سلطنتی و همچنین شخص کمال‌الدین بهزاد بودند، شکل‌گیری این اثر نیز می‌تواند متأثر از درک مشترکی از یک ضرورت سیاسی باشد. همچنین اشاره شده که بازآرایی حکایت یوسف و زلیخا توسط جامی، با توجه به ویژگی‌های شاخص آن، در پیوند آشکاری با بحران دخالت‌های خدیجه بیگی آغا بود. از این رو شکل‌گیری نگاره کمال‌الدین بهزاد نیز با موضوع حکایت یوسف و زلیخا، بنا به ضرورت مواجهه با بحران دخالت‌های خدیجه بیگی آغا می‌تواند اثری در تداوم سنت اندرزدهی سیاسی باشد.

جالب توجه است که علیرغم تصویرشدن این نگاره برای یک حکایت واحد از بوستان سعدی، در تناسب با بحران زمانه، با انتخاب ۶ بیت آغازین از ۱۲ بیت سعدی و ترکیب آن با ۶ بیت پراکنده از میان اشعار جامی، ترکیب سنجیده‌ای از ابیات صورت گرفته و به شکلی ماهرانه در این تصویر مورد توجه قرار داده شده است. بنابراین از آنجا که روایت یوسف و زلیخا از حکایت‌های فرعی بوستان سعدی محسوب می‌شود، در بازتولید این نسخه از بوستان سعدی، شکل‌گیری این نگاره و ترکیب متمایز آن با اشعاری برگزیده از جامی و سعدی، برای آن اهمیت و ویژگی‌های معناشناختی ویژه‌ای را شکل می‌دهد.

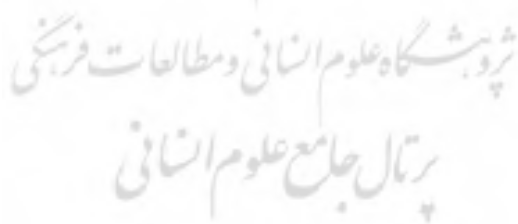
روایت سعدی از حکایت یوسف و زلیخا، در باب نهم بوستان با عنوان توبه و راه صواب طرح شده است. ۶ بیت نخست آن در بردارنده صفاتی همچون شهوترانی، درنده‌خویی، مخفی‌کاری و خیانت، همچنین خلاف آیین بودن و بی‌دینی برای زلیخا است که در نگاره نیز قابل رؤیت است. اما ۶ بیت بعدی سعدی، به بروز پاکدامنی یوسف و مفاهیم ندامت و توبه می‌پردازد که در این نگاره بروز نیافته است. در واقع سعدی به تقبیح امر نکوهیده و لزوم توبه از آن می‌پردازد. اما در این دوران و در مواجهه با روش خدیجه بیگی آغا که مبتنی بر دسیسه و خیانت بود و با توجه به قدرت فراوان او به نظر می‌رسد امکانی برای اخذ توبه او وجود نداشت. بنابراین در این نگاره نیز توبه او مطرح نیست و اشعار سعدی با مضمون توبه از این نگاره حذف شده و به جای آن، متوجه ساختن سلطان به عوامل این بحران و نحوه تشدید آن با اشعار جامی مورد توجه قرار گرفته است. در نتیجه بنا به ابیات منتخب از روایت سعدی، خبر خیانتگری زلیخا با یک بیت سعدی «زلیخا چو گشت از می عشق مست / بدامان یوسف دراویخت دست» در میانه تصویر به شکلی ویژه برجسته شده و دیگر ابیات او به عنوان شرح این خبر در پایین تصویر روایت را شکل می‌دهند. اما جانمایی اشعار جامی در میانه و بالای تصویر، به گونه‌ای است که سرآغاز و طرح علت این روایت را شکل داده است.

روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

همچنین سه بیت از اشعار جامی به شکلی متمایز در نگاره نقش بسته (تصاویر شماره ۲ و ۳) و ضمن تمایز بخشیدن آن‌ها از دیگر ابیات، مضامین آن‌ها در پیوند با ساختار کلی نگاره مورد تأکید قرار می‌گیرد.

در میانه تصویر و در کتیبه سردر ورودی کاخ، ضمن درج سال ۸۹۳ که زمان پیدایش اثر را مشخص می‌کند دو بیت، از دو بخش مجزای روایت جامی گزینش شده است (جدول: شماره ۱-۱). بیت اول «اگر نظارگی آنجا گذشتی / ز حسرت در دهانش آب گشتی» (جامی، ۱۳۷۸: ج ۲، ۱۲۶) که از بخش «عمارت کردن دایه خانه‌ای که در وی تصویر جمال یوسف و زلیخا کردند» است، مبنای تصویرگری کاخ را که منطبق بر روایت جامی بوده آشکار می‌کند. در روایت جامی زلیخا، طی درخواست‌های مکرر، با جواب رد یوسف مواجه می‌شود. پس از آن با نقشه دایه زلیخا، کاخی مملو از تصاویر معاشقه یوسف و زلیخا بنا می‌شود تا با فراخواندن یوسف به آن و دیدن زیبایی تصاویر اغواگشته و در آن فضا تن به خیانت دهد.

در این بخش از ابیات جامی نقوش هندسی کاخ، فرش‌ها، حجاری‌ها، بخش بندی‌های آن و حتی دلایل توجه به جذابیت بصری در بنای کاخ، با توصیفات دقیق طرح شده است. بنا به ارجاع دو بیت از همین بخش از روایت جامی، در این نگاره و تأکید بر شیوه قرارگیری آن‌ها در نگاره، ضمن مشابهت تصویرگری ادبی جامی و نگاره بهزاد، می‌توان این روایت را به عنوان خاستگاه تصویرگری بهزاد در نظر گرفت. همچنین با وجود بیت «صفای صفه هایش صبح اقبال / فضای خانه هایش گنج آمال» (جامی، ۱۳۷۸: ج ۲، ۱۲۶) از همین بخش از روایت جامی و قرار

گرفتن آن بر بالای ایوان زلیخا در نگاره، (جدول: شماره ۱-۲) حتی دلیل زیبایی آن ایوان و وجود مقرنس‌های آن نیز به عنوان محلی برای اغوای یوسف و خیانت به عزیز مصر آشکار می‌شود:

چنین گویند معماران این کاخ	که چون شد بر عمارت دایه گستاخ
به دست آورد استادی هنر کیش	به هر انگشت دستش صد هنر بیش
به رسم هندسی کارآزمایی	قوانین رصد را رهنمایی ...
بجستی بر شدی بر طاق اطلس	بر ایوان زحل بستی مقرنس ...
صفای صفه هایش صبح اقبال	فضای خانه هایش گنج آمال
ممه‌د فرش مرمر در ممرهاش	موصل زآبنوس و عاج درهاش
در اندر هم در آنجا هفت خانه	چو هفت اورنگ بی مثل زمانه ...
در آن خانه مصور ساخت هر جا	مثال یوسف و نقش زلیخا ...
اگر نظارگی آنجا گذشتی	ز حسرت در دهانش آب گشتی ...
ز فرشش بود هر جایی شکفته	دو گل با هم به مه‌د ناز خفته
در آن خانه نبود القصه یک جای	تهی زان دو دلارام و دلارای
به هر سو دیده ور دیده گشودی	ز اول صورت ایشان نمودی
چو شد خانه بدین صورت مهیا	به یوسف شد فزون شوق زلیخا

(جامی، ۱۳۷۸: ج ۲، ۱۲۵-۱۲۷)

بر این اساس می‌توان انطباق دقیقی از تصویر کاخی که بنای آن با هدف خیانت بوده است با تصویرگری بهزاد را مشاهده کرد و خیانتگری همسر حاکم را خاستگاهی برای زیبایی هندسی کاخ در نگاره بهزاد متصور شد. مهم‌ترین تمایز این نگاره با روایت جامی وجود تصاویری از معاشقه یوسف و زلیخا است که در نگاره جای خود را به کتیبه‌های ابیات داده است. البته این ابیات نیز همچون نقاشی‌های ذکر شده در روایت جامی، شهوت‌رانی زلیخا را مورد تأکید قرار می‌دهد.

بیت دوم نقش بسته بر سردر کاخ (جدول: شماره ۱-۱) نیز با توجه به آنچه ذکر شد اشارات قابل توجهی را در خود دارد. بیت «در او جز عاشق و معشوق کس نی / گزند شحنه و آسیب عسس نی» (جامی، ۱۳۷۸: ج ۲، ۱۳۱) از بخش «درآوردن زلیخا یوسف را علیه السلام به خانه هفتم روشنی، میثم و افشار کشاورز، مه‌دی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

و بذل کردن مجهود در نیل مقصود و گریختن یوسف و ماندن زلیخا در تحیر و تأسف «انتخاب شده است. مصرع اول این بیت وضعیت کاخ که در آن جز همسر حاکم و محبوب او کسی را در خود ندارد توصیف می‌کند. همچنین مصرع دوم با تصریح به فقدان کارگزاران شاه، در ادامه مصرع اول، تمثیلی از دربار روزگار را توصیف می‌کند. به عبارت دیگر بنا به این بیت از جامی، علت اصلی آنکه کاخ عشرتکده همسر حاکم و محلی برای خیانت به او شده است، فقدان نظارت و حضور کارگزاران شاه همچون شحنة و عسس دانسته می‌شود که می‌بایست نمایندگانی برای اجرای قانون شاهانه باشند. البته آشکار است که در این نگاره، چه در ورودی کاخ که محل حضور نگهبانان بوده و چه در هیچ کجای دیگر آن تصویری از حضور شاه و یا کارگزاران او دیده نمی‌شود.

	
<p>۲. کتیبه قرار گرفته در بالای محل حضور یوسف و زلیخا،</p>	<p>۱. سر در ورودی کاخ</p>
<p>جدول شماره ۱. بخش‌هایی از نگاره حکایت یوسف و زلیخا اثر کمال‌الدین بهزاد، منبع: موزه قاهره.</p>	

از طرف دیگر با توجه به اینکه در اندیشه ایرانی شهری کاخ شاهان از بروزات آرمان شهر و نظم مقدس کیهانی بود، کاخ به عنوان مرجع اصلی نظم مقدس کیهانی در جامعه محسوب می‌شد. اما در تصویرگری این کاخ که با درک استادی هندسه دان که «قوانین رصد را رهنمایی» بوده است، برپایه نظم و قوانین مقدس کیهانی، عشرتکده‌ای برای خیانت به شخص حاکم فراهم آمده است؛ چنانکه جامی در جای دیگر و در بحث از دولت‌خواهی تذکر می‌دهد: «شرف کاخ دولت است و شرف» (جامی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۷۲). به عبارت دیگر همان‌طور که براساس شواهد تاریخی اشاره شده، در حالی که سلطان حسین بايقرا، دربار خود را رها کرده بود و به عشرت می‌پرداخت، همسر او دربار را جولان‌گاه دسیسه‌ها و خیانت‌های خود ساخته بود. در چنین موقعیتی کاخ که باید محل حضور شاه، دادگری و تحقق قانون قدسی به عنوان خویشتکاری او باشد، خالی از شاه و کارگزاران او بوده؛ در نتیجه نظم قدسی دست‌مایه زیبایی محلی برای شهوت‌رانی همسر او شده است.

در دیگر ابیات نقش بسته در کتیبه‌های این نگاره، با نقشی متفاوت از ابیات شرح داده شده، شرحی مشترک از سعدی و جامی در خیانت و صفات منفی زلیخا نقش بسته است. از این رو بنظر می‌رسد بنا به ضرورت مواجهه با بحران زمانه، بازتولید کنندگان نسخه بوستان سعدی از فرصت وجود حکایت یوسف و زلیخا، در این اثر بهره‌جسته‌اند. در نتیجه با بهره‌گیری از ظرفیت‌های هنر نگارگری و با هدف شکل دادن به روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بايقرا. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

خوانشی ویژه از حکایت یوسف و زلیخا سعی بر آن بوده است تا اندرزهای ویژه‌ای از این حکایت را مورد توجه سلطان قرار دهند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت این نگاره ضمن بروز ترکیبی از اندرزهای جامی و سعدی در تناسب با بحران زمانه، با بهره‌گیری از تجسم هنرمندانه بهزاد، اندرزی را با کیفیت‌های زیباشناسانه هنر نگارگری شکل داده تا سلطان به شکلی اندرزگون متوجه بحران دخالت‌های خاتون در امور دربار شود.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

بنابه بنیان‌های معرفت‌شناختی اندیشه سیاسی ایران‌شهری کسب لقب و منصب سیاسی برای زنان ممکن نبود. با پس از ورود سنت‌های ترکان غزنوی و قدرت یافتن سلجوقیان در ایران، قدرت خاتون‌های دربار به شکل بی‌سابقه‌ای افزایش یافت. همچنین در دوران ایلخانی موقعیت خاتون‌های دربار دچار تحول گشته و کسب منصب و لقب سیاسی بنا به سنت‌های مغولی برای ایشان محقق شد. پس از آن و طی دوران تیموری شرایط دربار از یکسو متأثر از سنت‌های ترکی و مغولی بود و از سوی دیگر نفوذ اندیشه سیاسی ایران‌شهری رو به افزایش بود. بنابراین تا پایان دوران تیموری که دوران سلطان حسین بایقرا را نیز شامل می‌شود، همچنان خاتون‌های دربار، بنابه سنت‌های ترکی و مغولی و در تمایز با اندیشه سیاسی ایران‌شهری دارای قدرت و نفوذ فراوانی بودند. این وضعیت در تضاد با بنیان‌های اندیشه سیاسی ایران‌شهری بود و یکی از عوامل بحران‌زا در دربارهای سیاسی ایران قلمداد می‌شد که می‌توانست با فروپاشی نظام سیاسی همراه باشد. بنابراین از منظر اندیشه سیاسی ایران‌شهری دخالت خاتون‌های دربار در امور سیاسی و مقابله ایشان با اجرای الزامات اندیشه‌های سیاسی ایران‌شهری به عنوان یک بحران سیاسی درک می‌شد. در نتیجه با توجه به اهمیت سنت اندرزدهی سیاسی در توجه دادن حاکم به مخاطرات حکمرانی و نقش آن در گسترش اندیشه سیاسی ایران‌شهری، آثار اندرزگون متعددی با موضوع بحران دخالت‌های خاتون‌ها در این دوران بروز یافته است.

در دوران حکومت سلطان حسین بایقرا بحران دخالت خدیجه بیگی آغا، با محوریت مسأله جانشینی، از مسائل اساسی دربار بوده که نهایتاً عاملی اثرگذار در فروپاشی دودمان تیموری بود. در این دوران با مرگ محمد مؤمن که در نتیجه دخالت خاتون شکل‌گرفت، لشکرکشی‌ها، چالش‌های سیاسی میان بدیع‌الزمان، سلطان حسین و دیگر شاهزادگان به اوج رسید و با دخالت‌های مکرر خدیجه بیگی آغا تا فروپاشی قوام و قدرت متمرکز دربار تداوم یافت. پس از مرگ سلطان در سال ۹۱۱ هجری قمری علیرغم ارشد بودن بدیع‌الزمان و نکوهیده بودن وجود دو شاه در یک سرزمین، با دخالت خدیجه بیگی آغا و کسب نظر بزرگان و امرای تیموری که تحت تاثیر نفوذ او بودند، هر دو برادر هم‌زمان به حکومت نشستند. نتیجه چنین وضعیتی، ضعف حکومت تیموری و شکست ایشان در برابر ازبکان بود که باعث فروپاشی وضع آرمانی هرات و بر باد رفتن دودمان تیموری شد.

از آنجا که این بحران نتیجه روندی چند صد ساله بود، تأثیر آن در برهم خوردن نظم دربار و فروپاشی دودمان تیموری قابل پیش بینی بود. بنابراین با توجه به آشکارگی نتایج سنت‌های ترکی و مغولی در ایران و بنا به الزامات اندیشه سیاسی ایران‌شهری، ضروری بود تا پیش از وقوع نتایج دخالت‌های خاتون، سلطان متوجه این وضعیت شده و احوال دربار را تغییر دهد. اما با توجه به خصوصیات حاکمین تیموری، غفلت و میگزاساری سلطان حسین، هر اقدام و یا انتقاد مستقیمی می‌توانست عواقب خطرناکی را به همراه داشته باشد. از این رو با توجه به اهمیت سنت

اندرزدهی سیاسی در توجه دادن حاکم به مخاطرات حکمرانی و نقش آن در گسترش اندیشه سیاسی ایرانشهری، آثار اندرزگون متعددی در شکل متن ادبی و آثار هنری در این دوران با موضوع بحران دخالت‌های خاتون‌ها شکل گرفته است. روش‌های برآمده از سنت اندرزدهی سیاسی ضمن بروز مستقیم در آثار افراد اثرگذار بر سلطان، همچون میرعلیشیر نوایی، جامی و کاشفی به نظر می‌رسد در آثار ادبی و هنری که با تأثیرگذاری ایشان تولید می‌شد نیز بروز یافته است. بنابراین بنابه اندیشه سیاسی ایرانشهری آثار اندرزگون نظم و نشر شکل گرفته در این دوران، اخلاق و روش‌های متمایزی را در مواجهه با خاتون‌ها، با هدف تحول نظام دربار و تغییر در روش حکومت مورد توجه قرار می‌دهد.

ضرورت شکل‌گیری این آثار به گونه‌ای بود که سلطان را به شکل غیر مستقیم و با بهره‌گیری از کیفیت‌های زیباشناختی متوجه بحران زمانه کنند تا شاید قبل از به اوج رسیدن بحران و برهم خوردن نظم دربار از وقوع، بتوان مانع آن شد. از این رو قابل توجه است که در کنار آثار ذکر شده، در این دوران نسخه‌ای از بوستان سعدی نیز در بستر سنت اندرزدهی سیاسی در کتابخانه سلطنتی بازتولید شده است. از صفحات بجامانده از این نسخه، نگاره‌ای از کمال‌الدین بهزاد، با موضوع حکایت یوسف و زلیخا و با در بر داشتن اشعاری از جامی و سعدی، به شکل ویژه‌ای این حکایت را تجسم بخشیده و مورد توجه قرار می‌دهد. بازتولیدکنندگان این نسخه بوستان سعدی از فرصت وجود حکایت یوسف و زلیخا در این اثر، در تناسب با ضرورت مواجهه با بحران دخالت‌های خاتون بهره‌جسته‌اند. در نتیجه با بهره‌گیری از ظرفیت‌های هنر نگارگری و با هدف شکل دادن به خوانشی ویژه از حکایت یوسف و زلیخا سعی بر آن بوده است تا اندرزهای ویژه‌ای از این حکایت را مورد توجه سلطان قرار دهند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت این نگاره ضمن بروز ترکیبی از اندرزهای جامی و سعدی در تناسب با بحران زمانه، با بهره‌گیری از تجسم هنرمندانه بهزاد، اندرزی را با کیفیت‌های زیباشناسانه نگارگری شکل داده تا سلطان به شکلی اندرزگون متوجه بحران دخالت‌های خاتون در امور دربار شود. در نهایت، در پاسخ به سوال این مقاله می‌توان این نتیجه را طرح کرد که نگاره حکایت یوسف و زلیخا به عنوان برگی درخشان از نگارگری ایران شکل گرفته تا وجوه اندرزگون ویژه‌ای از حکایت یوسف و زلیخا در تناسب با زمانه، برای سلطان حسین بايقرا مورد توجه و اندرز قرار گرفته و آشکار شود. به عبارت دیگر ضرورت شکل‌گیری این نگاره، بهره‌گیری از جذابیت‌های زیبایی‌شناسانه نگارگری برای توجه دادن سلطان حسین بايقرا به بحران دخالت خاتون در امور دربار بوده است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه اصول اخلاق در پژوهش رعایت شده است.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد میثم روشنی (نویسنده اول) با عنوان «مطالعه‌ی مبانی مفهوم تکرار و جایگاه آن در زیبایی شناسی ایران (مطالعه موردی: نسخ مصور آثار سعدی در مکتب هرات)»، و با راهنمایی دکتر مهدی کشاورز افشار (نویسنده مسئول)، در رشته پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- اسلامی، روح‌الله. (۱۳۹۴). *حکومت‌مندی ایرانشهری تداوم تکنولوژی‌های قدرت در ایران*، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- الجاحظ، ابوعثمان عمر بن بحر. (۱۳۴۳). *تاج*، ترجمه: محمد علی خلیلی. تهران: ابن سینا.
- النرخسی، ابوبکر محمد بن جعفر. (۱۳۱۷). *تاریخ بخارا*، ترجمه: ابونصر احمد بن محمد بن نصر القباوی، تلخیص: محمد بن زفر بن عمر و تصحیح: مدرس رضوی. تهران: کتابفروشی سنائی.
- امیران، منصوره؛ گیلانی، نجم‌الدین؛ کیلی، هادی. (۱۳۹۹). *نقش زنان در تحولات سیاسی ایران از ورود اسلام تا سال ۴۲۰ ه ق*، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته تاریخ ایران اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- باقری چاروک، عطیه. (۱۳۹۹). *زنان هخامنشی و فرضیه شاه گزینی*. *فصلنامه تاریخ نو*. ۳۰: ۵۳-۸۰.
- باوندیان، علیرضا. (۱۴۰۱). *شیوه مشارکت عناصر معماری در انتقال معنی "صدق" در نگاره "گریز یوسف از زلیخا" اثر کمال الدین بهزاد*. *فصلنامه نگره*. ۱۷(۶۳): ۵۷-۷۳.
- بیگدلی، علی؛ کوهکن، محمودرضا. (۱۳۹۴). *بازیابی الزامات و کارکردهای نهاد شاهی در عصر عضدالدوله*. *فصلنامه علمی شیعه شناسی*. ۱۳(۴۹): ۵۵-۸۲.
- بیهقی، محمد بن حسین. (۱۳۸۳). *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی اکبر فیاض، به اهتمام محمد جعفر یاحقی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- تاجیک نشاطیه، نرگس. (۱۳۹۴). *خوانش تفسیری اخلاق محسنی به مثابه اندرزنامه سیاسی عصر تیموری*. *مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی*. ۳(۷) (پیاپی ۲۷)، ۹۵-۱۲۵.
- جعفریان، رسول؛ کمالی، مریم. (۱۳۹۲). *نزاع قدرت در حکومت سلجوقی به روایت سلجوقنامه ظهیرالدین نیشابوری*. *پژوهش‌های علوم تاریخی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران)*. ۵(۲)، ۳۹-۵۸.
- رستم‌وندی، تقی. (۱۳۸۸). *اندیشه ایرانشهری در عصر اسلامی*، تهران: امیرکبیر.
- رضایی‌راد، محمد. (۱۳۷۸). *مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی*، تهران: طرح نو.
- روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). *ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بایقرا*. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*. ۵(۳)، ۱۰۵-۱۲۷.

- رضوی، سید ابوالفضل؛ اصغری اناری، بهزاد. (۱۳۹۵). جایگاه نیروهای نظامی در تحول نظام قدرت در ایران با تکیه بر عصر سلجوقیان. *مطالعات تاریخ انتظامی*، ۳(۸): ۲۵-۴۸.
- رضوی، سید ابوالفضل؛ آزادبخت، سروش (۱۳۹۷) دیوان سالاران امیر؛ درآمدی بر دگرگونی ساختار سیاسی - نظامی تیموریان در عهد شاهرخ. *مطالعات تاریخی جنگ*، ۲(۴): ۱۱۳-۱۳۸.
- حسن زاده میرعلی، عبدالله، میکده فریمان، سمیه. (۱۳۹۴). نگاهی به نقش سه زن در تاریخ بیهقی. *مطالعات انتقادی ادبیات*، ۶: ۹۷-۱۱۴.
- حسینی، سیدعبدالرضا؛ ذکایی، محمد سعید. (۱۴۰۰). ساختار اجتماعی شناخت و پیدایش تاریخ‌نگاری در فرهنگ اولیه اسلامی. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۳(۱): ۹۵-۱۲۰.
- خواجه نظام‌الملک، ابو علی حسن بن علی (۱۳۴۴). *سیاست نامه*، به کوشش محمد قزوینی. تهران: کتابفروشی زوار.
- خواندمیر. (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب السیر*، زیر نظر محمد دبیر سیاقی. تهران: خیام.
- راوندی، محمدبن محمدبن سلیمان. (۱۳۶۴). *راحة الصدور و آیه‌السرور*، به کوشش محمد اقبال و با حواشی مجتبی مینوی. تهران: امیرکبیر.
- رجبی زینب، پورمند حسعلی. (۱۳۹۸). تحلیل نگاره «یوسف و زلیخا» اثر کمال‌الدین بهزاد بر اساس نظریه ترامتیت ژرار. *کیمیای هنر*؛ ۳۲(۸): ۷۷-۹۵.
- روشنی، میثم؛ کشاورز افشار، مهدی. (۱۴۰۱). مطالعه آشکارگی ضرورت دادگری در نگاره کاخ خورنق اثر کمال‌الدین بهزاد. *فصلنامه نگاره*، doi: 10.22070/negareh.2023.16902.3121
- سادات نژاد، سیده فاطمه؛ یزدانی مقدم، سهراب؛ مختاری، محمدتقی. (۱۳۹۹). بررسی روند تغییر نهاد وزارت و ایجاد وزارتخانه‌های جدید در جریان انقلاب مشروطه ایران. *مجله علمی و پژوهشی تاریخ ایران*، ۱۳(۱): ۱۲۱-۱۴۱.
- طباطبایی، جواد. (۱۳۹۹الف). *خواجه نظام‌الملک طوسی گفتار در تلاوم فرهنگی*، تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۹ب). *تاریخ اندیشه سیاسی در ایران (ملاحظات در مبانی نظری)*. تهران: مینوی خرد.
- کاشفی، حسین (۱۹۲۲). *اخلاق محسنی*. لکهنو: چاپ سنگی.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۶۸). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسینی، تهران: دنیای کتاب.
- کشاورز افشار، مهدی، طاووسی، محمود، ضیمران، محمد. (۱۳۸۹). اندیشه سیاسی ایرانشهری در نگارگری ایرانی، مطالعه موردی: نگاره بهرام گور و شبنامی که سگش را به دار آویخته است از خمسه نظامی، مربوط به دوره شاه تهماسب صفوی، *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، ۶: ۳۵-۵۶.
- صوایی، عبدالناصر. (۱۳۹۴). اغوای یوسف: تجزیه و تحلیل تابلوی گریز یوسف از زلیخا، اثر استاد کمال‌الدین بهزاد هراتی، *ایران نامه*، ۳۰(۴): ۲۷۶-۲۹۴.
- غفرانی، علی؛ گوهری، مصطفی؛ ذبیحی، سیدهادی. (۱۳۹۴). نقش زنان در منازعات سیاسی دوره تیموری، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، ۶(۱۹): ۹۹-۱۲۰.
- فرخی، یزدان، خسروبیگی، هوشنگ. (۱۳۹۶). بررسی روند شکل‌گیری تشکیلات اداری مغول‌ها در ایران با تاکید بر دوره چینتمور. *نشریه پژوهش‌های تاریخی*، ۱۹(۱): ۱۳۳-۱۶۰.
- قنوات، عبدالرحیم. (۱۳۸۸). *خاتون بخارا تاریخ و تمدن اسلامی*، ۵(۲): ۳۴-۳.
- کوه کن، محمودرضا. (۱۳۹۶). *ایرانشهر*، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- محمد زاده، حسین. (۱۳۹۹). *بازنمایی زن در اشعار شیرکو بی کس*. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۲(۲): ۸۱-۱۰۲.
- محمدی، لیلیا. (۱۳۹۹). بررسی عملکرد و مشارکت گوهرشاد بیگم در ساختار سیاسی امپراطوری تیموری، *فصلنامه پژوهش‌های زنان در تاریخ*، ۱(۱): ۹۷-۱۱۲.
- مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر. (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی*، تهران: امیرکبیر.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۸۲). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.
- ملک‌زاده، الهام. (۱۳۸۵). وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زنان در دوره مغول و ایلخانی، *مسکویه*، ۴: ۱۶۷-۲۰۶.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۷۸). *مثنوی معنوی*، تهران: نشر علم.
- روشنی، میثم و افشار کشاورز، مهدی. (۱۴۰۲). ضرورت شکل‌گیری نگاره یوسف و زلیخا در دوران سلطان حسین بايقرا. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۵(۳): ۱۰۵-۱۲۷.

نخجوانی، محمد بن هندوشاه. (۱۹۶۴). *دستورالکاتب*، جزء اول از جلد یکم، تصحیح: عبدالکریم علی اوغلی علی‌زاده. مسکو: آکادمی علوم اتحاد شوروی، انستیتوی ملل آسیا.

نقدی، پیام، فروغی ابری، اصغر، اللهیاری، فریدون. (۱۳۹۰). *بررسی بحران جانشینی در دوره خوارزمشاهیان (۴۹۱ - ۶۲۸ ه.ق)*، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته تاریخ ایران اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.

نوایی فانی، امیر نظام الدین علیشیر. (۱۴۰۰). *دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوایی فانی شاعر و عارف (۸۴۴ - ۹۰۶ ه.ق)* مصحح سیدعباس رستاخیز سانچارکی؛ با مقاله استاد نجیب مایل هروی؛ با مقدمه سیدرضا باقریان. تهران: شفیعی.

نیکبخت، مهناز. (۱۴۰۰). مطالعه رنگ و فرم لباس در نگاره‌های کمال الدین بهزاد مورد مطالعه: نگاره یوسف و زلیخا، پژوهش در هنر و علوم انسانی. سال ششم شماره ۱ (۳۳): ۱۷-۲۲.

یوسفی، ماشالله. (۱۳۸۷). بازنمایی گفتار نظم اللهیات اخلاقی زرتشت در بایسته های شاهی آرمانی ایران باستان. *فصلنامه سیاست*، ۳۸ (۲): ۲۹۹-۳۲۱.

